

Dramski odgoj na daljinu

Blažek, Klara

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:025368>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-12**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education -
Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

Klara Blažek

DRAMSKI ODGOJ NA DALJINU

Diplomski rad

Zagreb, rujan, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

Klara Blažek

DRAMSKI ODGOJ NA DALJINU

Diplomski rad

Mentorica rada:

doc. dr. sc. Iva Gruić

Zagreb, rujan, 2021.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. VAŽNOST DRAMSKOG ODGOJA U NASTAVI NA DALJINU	3
2.1. Dramski odgoj	5
2.1.1. <i>Područja dramskog odgoja</i>	6
2.1.2. <i>Dramske aktivnosti – terminologija</i>	9
2.1.3. <i>Učinci dramskog odgoja</i>	12
2.2. Nastava na daljinu	15
2.2.1. <i>Prednosti i nedostatci</i>	16
2.2.2. <i>Utjecaj na mentalno zdravlje učenika</i>	19
3. PROVOĐENJE DRAMSKIH AKTIVNOSTI PUTEM ONLINE PLATFORMI.....	23
3.1. Održavanje kvalitete rada	23
3.1.1. <i>Savjeti za učitelje i voditelje dramskih radionica</i>	27
3.1.2. <i>Odgovornost prema virtualnoj radionici</i>	28
3.1.3. <i>Istraživanje nove scene</i>	29
3.2. Prijedlog prilagodbe dramskih aktivnosti	32
3.2.1. <i>Izvedbe „Jedan po jedan“</i>	32
3.2.2. <i>Istovremene izvedbe</i>	36
3.2.3. <i>Izvedbe nadovezivanjem</i>	40
3.2.4. <i>Izvedbe u paru</i>	47
3.2.5. <i>Grupne izvedbe</i>	49
4. PRIMJER DRAMSKOG RADA NA DALJINU	53
4.1. Radiodrama	54
4.1.1. <i>Motivacija i uvod u formu radiodrame</i>	56
4.1.2. <i>Analiza sastavnica radiodrame</i>	56
4.1.3. <i>Uvježbavanje tehnika za stvaranje radiodrame</i>	57

4.1.4. <i>Rad na tekstu</i>	59
4.1.5. <i>Snimanje i montaža</i>	60
4.2. Rezultat rada	60
5. ZAKLJUČAK	62
6. LITERATURA	63
IZJAVA O IZVORNOSTI DIPLOMSKOG RADA	67

SAŽETAK

U ovom se radu polazi od tvrdnje o važnosti provedbe dramskog odgoja kroz razna odgojno-obrazovna područja s naglaskom na potrebi integracije dramskih aktivnosti u nastavu na daljinu. Raščlambom stavki polazišne tvrdnje, iznesene su odlike dramskog odgoja te obilježja, prednosti i nedostaci nastave na daljinu. Potreba za brzom prilagodbom na nove radne navike te životne okolnosti i ograničenja, značajno se odrazila na psihičko zdravlje svih generacija, osobito djece i mladih. Upravo učitelji, provođenjem aktivnosti u okviru dramskog odgoja, mogu pridonijeti prevenciji i jačanju psihološke otpornosti učenika.

Uspostavljanjem dramskih radionica putem video konferencijskih platformi, kako u sklopu redovne školske nastave tako i u obliku izvanškolske aktivnosti, ostvaruju se ishodi dramskog odgoja i iskustvenog učenja. Pritom je ključno stvoriti i održati kvalitetno radno ozračje što podrazumijeva uspostavu pravila rada, razvijanje odgovornosti prema radu te istraživanje svojstava virtualne scene. Postojeće primjere dramskih metoda i tehnika potrebno je, uz malo truda, znanja i kreativnosti, prilagoditi tehnološkim ograničenjima, ali je poželjeno okrenuti se stvaranju novih i oživljavanju zanemarenih dramskih formata.

Uz prijedloge prilagodbe dramskih aktivnosti podijeljenih prema uvjetima provedbe, u sklopu ovog rada nalazi se i primjer virtualnog rada dramske skupine koja se okušala u stvaranju radiodrame. Polaznici Male škole glume, Gradskog kazališta Jastrebarsko, prvi su se put susreli s tom dramskom formom, stoga ih je bilo potrebno upoznati s njezinim sastavnicama i primjerima, sve putem platforme za video sastanke Zoom. Nakon uočavanja važnosti uloge zvuka, uslijedilo je istraživanje akustičkih mogućnosti i uvježbavanje tehnika za stvaranje radiodrame. Uvjeti održavanja radionica olakšali su rad na tekstu koji je istovremeno bio vidljiv svim sudionicima pa im je, uz stvaranje zvučnih efekata, bila prepuštena i dramatizacija. Unatoč okolnostima, dobrom organizacijom i poštivanjem epidemioloških mjera, snimanje i montaža su se odvijali u tonskom studiju. Radiodrama „Zaljubljeni sob“ je uspješno emitirana 24. prosinca na lokalnoj radio postaji, a njezini autori su izrazito zadovoljni procesom stvaranja i rezultatom rada.

Ključne riječi: dramski odgoj, nastava na daljinu, dramske aktivnosti, virtualna radionica, radiodrama

SUMMARY

This paper starts from the statement about the importance of the implementation of drama education through various educational areas with an emphasis on the need to integrate drama activities into distance learning. By analyzing the items of the starting point, the features of drama education and the characteristics, advantages and disadvantages of distance learning are presented. The need to quickly adapt to new work habits, as well as life circumstances and limitations, has significantly affected the mental health of all generations, especially children and young people. It is the teachers who, by carrying out activities within the framework of drama education, can contribute to the prevention and strengthening of the psychological resilience of students.

By establishing drama workshops through video conferencing platforms, both as part of regular school classes and in the form of extracurricular activity, the outcomes of drama education and experiential learning are achieved. It is crucial to create and maintain a quality work atmosphere, which includes establishment of work rules, the development of responsibility for work and research in to the properties of the virtual scene. Existing examples of dramatic methods and techniques need, with little effort, knowledge and creativity, to adapt to technological constraints, but it is desirable to turn to the creation of new and revival of neglected drama formats.

In addition to proposals for the adaptation of drama activities divided according to the conditions of implementation, this paper also includes an example of the virtual work of a drama group that tried to create a radio drama. Attendees of the Male Škole Glume, of The Jastrebarsko City Theater, encountered this dramatic form for the first time, so they needed to be introduced to its components and examples, all through the Zoom video meeting platform. After noticing the importance of the role of sound, exploring acoustic possibilities and practicing techniques for creating radio drama followed. The conditions of the workshops facilitated the work on the text, which was at the same time visible to all participants, so in addition to creating sound effects, they were left to dramatize. Despite the circumstances, good organization and respect for epidemiological measures, recording and editing took place in a sound studio. The radio drama "The Reindeer in Love" was successfully broadcast on December 24 on a local radio station, and its authors are extremely satisfied with the creation process and the result of the work.

Keywords: drama education, distance learning, drama activities, virtual workshop, radio drama

1. UVOD

U ožujku 2020. godine, 188 zemalja svijeta u cjelosti je ili lokalizirano zatvorilo škole s ciljem sprječavanja širenja virusa Covid-19 (Basilaia i Kvavadze, 2020). Prema odluci Nacionalnog stožera civilne zaštite Republike Hrvatske, od 13. ožujka 2020. godine isti se scenarij odvija i u Hrvatskoj. Pandemija i donesene epidemiološke mjere kojima se nastoji obuzdati širenje zaraze, utjecale su na sve sfere života, ali u kontekstu ovog rada istaknut će se promjene u radu odgojno-obrazovnih te umjetničkih djelatnosti koje se obavljaju fizički bliskim kontaktom odnosno komunikacijom sudionika uživo. Izvršavanje poslovnih obaveza od kuće postaje sve aktualnije, a od 16. ožujka 2020. godine i škole sustavno kreću s održavanjem nastave na daljinu. Uz zdravstvene razloge, takvim se načinom rada nastojala održati neprekinutost obrazovnog procesa, zbog učenika, ali i zbog roditelja koji su potencijalno zabrinuti za obrazovanje svoje djece (Basilaia i Kvavadze, 2020).

S ciljem lakše prilagodbe novonastalim uvjetima života, provođenje izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti učenika ovisilo je o situaciji u kojoj se sudionici nalaze¹ pa su se tako pojedine dramske radionice uskladile s rasporedom održavanja nastave i krenule s radom na daljinu prema dogovoru s učenicima. Cilj rada na daljinu bio je uspostaviti sinkrono učenje preko internetske mreže, ali zbog lakše prilagodbe i poteškoća pri usklađivanju obaveza², vremenski su okviri za izvršavanje zadataka bili fleksibilni i ovisili o dogovoru s nastavnikom. Tako se nastava na daljinu odvijala i asinkrono. Učenicima su bili dostupni materijali koje su učitelji objavljivali na dogovorenim platformama, a svim obrazovnim institucijama omogućena je tehnička podrška te pomoć u izradi nastavnih materijala³ (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2020). Unatoč pravovremenoj i kvalitetnoj organizaciji, novim se načinom rada nisu mogli u potpunosti ostvariti zadani odgojno-obrazovni ishodi. Uz to, tijek sata, usvajanje nastavnog sadržaja kroz spoznajne etape, često nije imao kvalitetnu metodičku strukturu. Učitelji su nastojali uključiti odgovarajuće nastavne metode čija je izmjena nužno uvjetovana zadaćama nastavnoga procesa, pri čemu prednost valja dati metodama koje pozitivno utječu

¹ Rad na daljinu zahtjeva računalnu opremu, znanje i mogućnost korištenja iste, ali i okolinu u kojoj je moguće raditi. Neki od roditelja učenika su također radili od kuće te su sudjelovali u radu djece, kako pri olakšavanju korištenja programa, tako i pri rješavanju školskih zadataka. Sve to trebalo je dobro uskladiti, ali i usvojiti standarde novih uvjeta života. Uz navedeno, socijalni status obitelji i materijalne mogućnosti, imale su ulogu u uključivanju učenika u nastavu s čime je povezan i potres u Zagrebu 22. ožujka 2020.

² Kućanstva u kojima je manje računala nego korisnika – učenicima potrebno za školu, odraslima za posao od kuće.

³ Ministarstvo znanosti i obrazovanja u tu je svrhu organiziralo program Škola na Trećem za učenike razredne nastave, izradu videolekcija za predmetnu nastavu, potaknuta je sinkronizacija okvirnih godišnjih izvedbenih kurikuluma te su otvorene mrežne stranice i-nastava te i-predmeti za svakodnevnu potporu u radu učitelja i nastavnika.

na učenikovu samostalnost, proces učenja i razvoj sposobnosti. U ovom će radu naglasak biti na provođenju dramskih metoda i tehnika koje uključuju pokazivanje, promatranje, doživljavanje, zapažanje, zamišljanje i razmišljanje. Zbog svoje složenosti i naglaska na aktivnosti sudionika, provedba dramskih metoda mnogim je učiteljima predstavljala izazov kojeg su ponekad zaobilazili. Uz dramski odgoj kao nastavnu metodu, dramsko-scenski odgoj kao izvannastavna i izvanškolska aktivnost u dramskim studijima, također nije bio izvediv, ali samo u obliku rada uživo.

Već od početka proljetne izolacije, brojni su dramski pedagozi i voditelji dramskih radionica stvarali i razvijali oblike rada „na daljinu“ adaptirajući postupke dramskog rada uživo mogućnostima digitalne komunikacije putem platformi poput Zooma, YouTubea, WhatsAppa, i drugih. Najistaknutije primjere takvog rada u Hrvatskoj moguće je pronaći na mrežnim stranicama Dramskog studija Teatra Tirena iz Zagreba koji su zaslužni i za osnutak Facebook grupe Dramski odgoj na daljinu. Na Facebooku postoje i brojne internacionalne grupe na tu temu, jedna od njih je i Theatre Education Distance Learning (Resource Sharing and Support Network)⁴. Dramski pedagozi, učitelji i voditelji diljem svijeta, su tako dijelili rezultate svojih radova, ali i razmišljanja, ideje i rješavali nedoumice. Dakle, dramski je odgoj moguće provesti u radu na daljinu, ali ne samo da je moguće, već je i izrazito važno.

⁴ Internetske poveznice za obje grupe: Dramski odgoj na daljinu - <https://www.facebook.com/groups/3665560093515166/> , Theatre Education Distance Learning (Resource Sharing and Support Network) - <https://www.facebook.com/groups/246808986478421/> .

2. VAŽNOST DRAMSKOG ODGOJA U NASTAVI NA DALJINU

O važnosti dramskog odgoja kroz različite radioničke oblike rada s djecom i mladima, govori se još od 60-ih godina prošlog stoljeća. Tom se temom bavi i Zvezdana Ladika, utemeljiteljica suvremene hrvatske dramske pedagogije, čiji program započinje u sklopu Zagrebačkog kazališta mladih (Dragović i Balić, 2013). Godine 1996. osnovan je Hrvatski centar za dramski odgoj (HCDO), nevladina udruga najzaslužnija za brojna postignuća dramske pedagogije. Zahvaljujući njezinom djelovanju zaživjele su brojne ideje i europski, ali i svjetski, načini rada s dramskim skupinama, kako školskim tako i kazališnim te u sklopu ostalih odgojno-obrazovnih ustanova (Čubrilo, 2008). Uz udruge tog tipa, niz zemalja u svijetu ima nacionalne sustave dramskog odgoja i pedagogije unutar kojih vrhunske odgojno-obrazovne ustanove (pedagoški i umjetnički fakulteti značajnijih sveučilišta) zauzimaju ključno mjesto, piše Krušić (1997).

Na efikasnost dramskog odgoja na jezičnom i prirodoslovnom području, ukazuju i razna istraživanja. U području jezika i komunikacije, dramskim se aktivnostima koristi pri određivanju razine jezičnih sposobnosti učenika. Njihova je provedba moguća u nastavi materinskog i/ili stranog jezika (Rimac Jurinović, 2018). Osim za stjecanje jezičnih kompetencija, upotreba dramskih metoda i tehnika uvelike je zastupljena u usvajanju znanja s područja književnosti i stvaralaštva (Gorjian, Moosavinia i Jabripour, 2010). Navedena područja, kurikulske su domene nastavnog predmeta Hrvatski jezik za koji je, suradnjom grupe profesorica i dramskih pedagoginja⁵, napisan priručnik *Zamisli, doživi, izrazi!* (2008) gdje su navedene i opimjerene dramske metode u nastavi hrvatskog jezika. O učinkovitosti korištenja dramskih tehnika pri metodičkom oblikovanju jezičnih sadržaja piše i Zrinka Vukojević (2016) koja na temelju analize teorije i dobivenih rezultata istraživanja dolazi do zaključka kako na razvoj učeničke kreativnosti, sposobnosti izražavanja, odnosa s drugim učenicima te doživljaja nastave, pozitivno utječe uključivanje dramskih metoda i tehnika u nastavu hrvatskog jezika (Vukojević, 2016). Osim u poučavanju jezičnih predmeta, dramske se aktivnosti primjenjuju i u poučavanju prirodoslovno-matematičkih sadržaja. M. O. Sagirli (2014, prema Rimac Jurinović, 2018) provodi istraživanje na temu mišljenja studenata matematike o primjenjivosti dramskih metoda i tehnika u njihovom radu. Nakon što su imali prilike pohađati predmet Dramski odgoj u nastavi Matematike, studenti su naveli kako im je

⁵ Autorice priručnika *Zamisli, doživi, izrazi!* su Gordana Fileš, Dunja Jelčić, Nataša Jurić Stanković, Valentina Lugomer, Marica Motik, Branka Pečaver, Ksenija Rožman i Marija Tuksar.

to iskustvo pružilo profesionalni, socijalni, ali i osobni razvoj te da vjeruju kako su dramske tehnike primjenjive u svim sferama poučavanja matematike. Šest godina prije spomenute studije, Dorion (2009, prema Rimac Jurinović, 2018) utvrđuje da se upotrebom dramskih aktivnosti u poučavanju pojednostavljaju apstraktni pojmovi iz područja ostalih prirodoslovnih predmeta. Sličnim istraživanjima potvrđeno je i da učenici koji su usvajali nastavni sadržaj putem dramskog pristupa, pokazuju bolje rezultate u razini usvojenosti znanja (Fleming i sur., 2004). Primjena metoda dramskog odgoja pokazala se važnom i u preventivnim programima. Uz utjecaj na neprimjerena ponašanja, terapija dramskim tehnikama primjenjuje se i u radu s djecom s teškoćama u razvoju. Uz interdisciplinarna područja, učinci dramskog odgoja nužni su i u području međupredmetnih tema, točnije građanskom odgoju i obrazovanju. Za ostvarivanje ishoda takve nastave prikladne su metode skupnog i suradničkog rada kojima su učenici smješteni u proces iskustvenog učenja. Dramskim se tehnikama potiče oblikovanje stavova, uvjerenja i kritičkog mišljenja, ali i razvoj vještina javnog nastupa. 2017. Hrvatski centar za dramski odgoj u tu svrhu objavljuje priručnik aktivnih metoda za građanski odgoj i obrazovanje s primjerima dobre prakse - *Odgoj za građanstvo, odgoj za život*. Valja dodati i da dramski odgoj pripada polju umjetničkog odgoja čiji su značenje, uloga i ciljevi istaknuti UNESCO-vim dokumentom naziva *Smjernice za umjetnički odgoj* (2006). Uz odgoj i obilježja pojedinih odgojnih područja (uključujući i dramski), pod glavne ciljeve su navedeni i kulturna participacija te obrazovanje.

Provođenje dramskog odgoja u uvjetima rada spomenutim u uvodu je bilo reducirano, ali i obustavljano, kako na području odgojno-obrazovnih ustanova tako i u različitim udrugama. Uzrok tome nije samo nemogućnost izvedbe uživo zbog zabrane fizičkog kontakta već i smanjivanje broja svakodnevnih ljudskih aktivnosti kako bi se lakše suočili i prilagodili situaciji tijekom koje se nastojala održati neprekinutost provođenja nastave. Iako je umjetničko područje zastupljeno u Nacionalnom kurikulumu za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje, fleksibilnost učitelja u načinima provođenja nastave na daljinu utjecala je na kvalitetu i kvantitetu umjetničkog odgoja. Ta se činjenica odnosi i na isključivanje umjetničkih aktivnosti i radionica iz nastave, ali i na pronalaženje inovativnih rješenja od kojih će neka biti spomenuta u nastavku ovog rada. Iako se opseg sadržaja predmetnih područja u nastavi na daljinu smanjio i sveo na najvažnije te se nastava u većini odvijala u oblicima pisane komunikacije ili izmjenom video i fotografskih sadržaja, zanemarivanjem kontakta licem u lice odgojno-obrazovni ishodi ne mogu u potpunosti biti ostvareni. Iz tog je razloga ključno uspostaviti oblik sinkronog učenja. Istovremeno učenje preko video-poziva

putem interneta, u svojoj su provedbi koristile dramske radionice diljem svijeta. Tu su važnost uvidjeli i metodičari uvodeći suvremene didaktičke koncepte u oblicima zorne, praktične i istraživačke nastave te korelacije s drugim nastavnim predmetima s ciljem dopune udžbeničkih sadržaja, ali i zamjene knjiškog s iskustvenim učenjem (Krušić, 2007). Novonastala situacija je znatno utjecala i na kulturni aspekt društva pa je većina javnih događanja preusmjerena na mrežne portale na koje treba dodatno usmjeravati populaciju. Umjetnost i kultura nisu nestale, samo su promijenile format kao i školstvo.

Dakle, važnost dramskog odgoja je priznata i prepoznata u oblicima od dramskog izraza korištenog za potrebe redovne školske i izvanškolske nastave do dramskog stvaralaštva amatera u rasponu od predškolske do odrasle dobi. Napisani su brojni priručnici, članci i druga djela s primjerima i savjetima za provođenje dramske pedagogije, ali se svi oni odnose na rad uživo. Većina aktualnih materijala za provođenje dramskih radionica na daljinu, objavljenih na internet portalima, u autorstvu je stranih kazališnih organizacija kao što su Theatrefolk i izdavačka kuća Beat by Beat.

Za razumijevanje i donošenje zaključka o važnosti provedbe dramskog odgoja u radu na daljinu, potrebno je definirati pojmove dramskog odgoja i nastave na daljinu, njegove značajke i učinke.

2.1. Dramski odgoj

Pojam dramskog odgoja, prema Krušiću (1997), skup je metoda učenja i poučavanja koje se koriste dramskim izrazom kao sposobnošću kojom se čovjek služi tijekom razdoblja odrastanja. Može se definirati i kao način rada s djecom, mladima i odraslima koji upoznaju dramski medij iz aspekta gledatelja ili aktivnim sudjelovanjem u njemu (Gruić i sur., 2018). Zapravo je još Aristotel zaključio kako dramsku sposobnost treba shvatiti kao antropološko obilježje kojim čovjek spoznaje samoga sebe i svoju okolinu (Čagalj, 2013). Ta specifična ljudska sposobnost na vidjelo ne izlazi samo u vrhunskim ostvarajima dramske odnosno kazališne umjetnosti već i u simboličkoj igri trogodišnjeg djeteta (Krušić, 1992). Od otprilike druge do šeste godine života, dječja se igra obogaćuje sposobnošću uporabe jedne stvari u zamjenu za nešto drugo (Berk, 2008). Sposobnost dramatiziranja se tako javlja u obliku simboličke igre tijekom koje se pribor za jelo pretvara u ljude, metle u konje, a hrpe pijeska u kolače. U predškolskoj se dobi dramatizacija javlja kao Igra pretvaranja koja se s godinama pretvara u Igru uloga, tako dijete vlastita iskustva prikazuje dramskim izrazom. Ta igra traje do zrelosti, kada se krene manifestirati u sposobnost preuzimanja životnih uloga. U knjizi *Dijete i scenska umjetnost*, Zvezdana Ladika (1970), spominje dječju igru kao najprirodniji

oblik spoznavanja svijeta jer je ono autor, redatelj, glumac i kostimograf svijeta mašte koji je temelj dramskog odgoja.

Ne samo djeca, već svi ljudi neprestano dramatiziraju, a dramatizacija je temeljna sposobnost svakog čovjeka (Čagalj, 2013). Upravo je spoj jezičnog izraza, sposobnosti izvođenja, koordinacije tjelesnih pokreta i socijalnih vještina, ono što čini dramsku sposobnost i potiče zamišljanje, doživljavanje i izražavanje (Stanišić, 2015). Oblici izražavanja koji sadrže igranje uloga i situacija sa svrhom predstavljanja realnih ili fiktivnih događaja, objedinjeni su pojmom dramski izraz. Krušić (1997) naglašava kako dramski odgoj, u prvom redu, odgaja djecu za život, iz čega Dragović i Balić (2013) zaključuju da je bit dramskog izraza stvaralački čin koji predstavlja djelatno učenje sa svrhom stjecanja iskustvom oživotvorenog znanja. Treba dodati i da dramski odgoj i dramska umjetnost nisu istoznačni pojmovi odnosno da im stvaranje kazališne predstave nije zajednički cilj kao ni profesionalno bavljenje dramskom umjetnošću.

2.1.1. Područja dramskog odgoja

Tema ovog rada usmjerena je na provođenje dramskog odgoja u novonastaloj situaciji kroz različite oblike rada odnosno pristupe dramskom odgoju koje valja definirati. Dramski se rad za djecu i mlade javlja u različitim oblicima na različitim područjima rada kao što su kazališta i dramski studiji te u sklopu odgojno-obrazovnog sustava kao nastavna metoda, cjelovita etapa ili kao izvannastavna aktivnost. Navedeno podrazumijeva i aktivne oblike rada u dramskim skupinama (i dramsko-lutkarskim, dramsko-recitatorskim te drugim oblicima), ali i sudjelovanje u umjetničkim izvedbama u sklopu školskih obaveza. Iako dramski odgoj nije sustavno implementiran, zahvaljujući kontinuiranom radu i entuzijazmu, zaključuju Dragović i Balić (2013), istaknutih članova Hrvatskog centra za dramski odgoj, kao i ostalih hrvatskih stručnjaka, uglavnom s područja društveno-humanističkih znanosti, u posljednje vrijeme vlasti pružaju sustavniju, ali još uvijek nedovoljnu, potporu poučavanju u obliku dramskog odgoja⁶. Zbog činjenice da je riječ o složenom području u kojem se prožimaju različiti teorijski pristupi, ali i zbog internacionalnih utjecaja, dramska pedagogija u Hrvatskoj obuhvaća potzamašnu terminologiju koja se često povezuje (i zamjenjuje) iako ne označava iste termine.

⁶ 2016. godine se na Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu otvara Poslijediplomskispecijalistički studij Dramske pedagogije. „Program studija koncipiran je tako da studenti stječu znanja i vještine potrebne za primjenu dramskih metoda u nastavi, kao i za vođenje djece u izvannastavnim dramskim aktivnostima. Studenti će steći i kompetencije za kritičku analizu predstava kazališta za djecu i mlade, kao i za koncipiranje i provođenje istraživanja u području dramskog odgoja i kazališta za djecu. Budući da je riječ o specijalističkom studiju, studenti će biti usmjereni više prema usvajanju praktičnih znanja i vještina nego prema istraživanju“ (<http://www.ufzg.unizg.hr>).

Krušić (2007) tako navodi da je hrvatski rječnik dramske pedagogije još uvijek prilično neodređen te se uglavnom sastoji od posuđenica. Nastavlja kako je nemoguće zaobići sinonimiju, ali da bi bilo dobro temeljne pojmove dramske pedagogije, primjerice kazališni, dramski i scenski rad, pobliže odrediti. Pritom, kazališni i dramski odgoj nisu istoznačnice. Pojam dramskog odgoja se odnosi oblike učenja i poučavanja putem dramskoga iskustva. S druge strane, kazališni je odgoj način rada usmjeren usvajanju kazališnih znanja i vještina, scenskom oblikovanju te dramsko-scenskim izvedbama (Rimac Jurinović, 2018). U okviru kazališnog odgoja odnosno kazališnih kuća osnovani su brojni dramski studiji namijenjeni radu s djecom i mladima, poznati hrvatski primjer navedenog je Učilište Zagrebačkog kazališta mladih.

Vigato (2011) izdvaja pristupe scenskom odgoju dramskih pedagoginja Zvezdane Ladike i Danice Nole. Autorica piše da se rad Zvezdane Ladike provodio u dramskim studijima u obliku slobodne aktivnosti dok se Danica Nola zalagala za školski program dramskog odgoja. Jedna od istaknutih razlika među tim pristupima je njihovo polazište u radu. U školskom se sustavu dramski rad temelji na literarnim radovima (uglavnom lektirnim), a scenski se oblici koriste kao metode za usvajanje nastavnog sadržaja. Nasuprot tome, u dramskim se studijima polazi od improvizacije, vježbi osjećanja i izgovaranja napisane riječi tijekom čega polaznici upoznaju proces nastajanja predstave. Ipak, zadnjih su godina planovi rada dramskih radionica više usmjereni k samome procesu nego kazališnoj predstavi (Vigato, 2011).

Neka od područja provedbe dramskog odgoja koje navodi Ladika, dramski su studiji u sastavu kazališta za djecu i mlade kao i školske dramske skupine čiji je zadatak potaknuti razvoj kreativnosti djece, slobode u izražaju i spontanosti te umjetničkog doživljaja (usp. Dragović i Balić, 2013). Rad na osobnom razvoju, kao ishod rada dramskog studija, značajka je kreativne dramatike Winifred Ward⁷ (1930). Kreativnu dramatiku određuje kao dramsko izražavanje koje se formira iznutra i različito je od imitacije kao obilježja predstava namijenjenih javnom izvođenju. Obilježje takvog rada je stvaranje autorske predstave koja nema namjenu javnog izvođenja. Autorica vjeruje da se svako dijete može izraziti umjetnošću te tako uljepšati svoj život. Pritom mu treba malo ohrabrenja i pomoći učitelja čija je uloga u takvom načinu rada isključivo suradnička. Još jedna od sastavnica kreativne dramatike je donošenje

⁷ Winifred Louise Ward osim što se istaknula i značajno doprijela polju dječjeg kazališta i dramskog rada s djecom, bila je i učiteljica te sveučilišna profesorica. Poznata je i kao pokretačica konferencije Children's Theatre Conference, koja kasnije prerasta u udruženje danas poznato kao American Alliance for Theatre and Education.

konstruktivne kritike, ali pritom djecu treba odgajati tako da znaju konstruktivno ocijeniti neku izvedbu (Ward, 1930).

U raznim priručničkim primjerima dramskih igara i drugih oblika dramskog rada s djecom, vidljiv je utjecaj Viole Spolin. Ona ističe fokus, vođenje i vrednovanje kao sastavnice dramskih radionica. Fokus tako označava proces optimiziranja razine energije potrebne za igru koja usmjerava danu strukturu igre prema oblikovanju događaja (Spolin, 1986). Iz takvog fokusa proizlazi vođenje⁸ koje se provodi izvan dramske situacije pri čemu voditelj jasnim uputama usmjerava učenike na igru. Uloga voditelja je nužna za stvaranje interakcije, pokreta i transformacije. Voditelj ima i odgovornost prema iskustvu koje će učenici steći stoga treba dobro razmotriti što će odobriti, a što ne (Spolin, 1986). To će iskustvo steći samo ako su kao igrači slobodni u donošenju odluka o tome hoće li sudjelovati ili ne, te kako će ostvariti interakciju s okolinom. Spolin (1986) tu teoriju naziva konceptom slobode. Autorica dodaje i kako nije dobro prozivati učenike poimence te da je važno osvijestiti vlastiti utjecaj na njih. Tu je i vrednovanje čiji oblik podsjeća na kritiku u području kreativne dramatike jer nije riječ niti o samovrednovanju niti vrednovanju procesa.

Da bi se usustavilo dramsko-pedagoško pojmovlje u Hrvatskoj, Iva Gruić, Jelena Vignjević i Maša Rimac Jurinović, 2018. godine, daju prijedlog klasifikacije i pojmovnika kazališne/dramske umjetnosti u odgojno-obrazovnom procesu. Dramsku pedagogiju definiraju kao interdisciplinarno područje. Ono obuhvaća teatrologiju, dramaturgiju i pedagogiju, ali i druge grane kazališne umjetnosti. Detaljnija terminologija dramskog rada odnosi se na područje ostvaraja dramske pedagogije – dramski odgoj. Spominju i tri područja unutar dramskoga odgoja: dramsko izražavanje, dramsko stvaralaštvo i dramsku kulturu (Gruić i sur., 2018). Pritom pojam dramskog izražavanja obuhvaća sve oblike dramskog odgoja koji utječu na rast, razvoj i odrastanje pojedinca te nisu usmjerni k profesionalnoj dramskoj formaciji odnosno stvaranju glumca ili predstave. Svrha dramskog izražavanja jest ostvarenje izražajnih, razvojnih, spoznajnih, edukacijskih i odgojnih ciljeva, putem dramskih aktivnosti. One uključuju primjenu dramskih metoda i tehnika kojima se naglašava osobni i grupni doživljaj zamišljene situacije, a ne aspekt interakcije s publikom. Dramsko stvaralaštvo, autorice definiraju kao spoj dramske naobrazbe i stjecanja spoznaja o djelovanju dramskog medija koji je usredotočen na razvijanje sposobnosti i vještina potrebnih za postavljanje predstave i njezinu izvedbu (Gruić i sur., 2018). Njime se nastoji dovesti sudionike do aktivnog sudjelovanja u stvaranju i igranju predstave sa znanjem i

⁸ Izvorno: „Sidecoaching“.

razumijevanjem dramskog medija u pogledu komunikacijskih potencijala. Za podizanje razine gledateljske kompetencije, zaslužna je dramska (scenska) kultura povezivanjem teorijskih činjenica (osnove teatrologije, povijest kazališta i dramaturgije) s iskustvenim spoznajama. Gledanjem, analizom i vrednovanjem predstava suglasno teorijskom znanju, ostvaruje se cilj dramske kulture (Gruić i sur., 2018).

2.1.2. Dramske aktivnosti – terminologija

Uz te, ključne odrednice dramske pedagogije, javljaju se i niži pojmovi kao što su: metode, tehnike, strategije i aktivnosti. Još u drugom izdanju časopisa *Dramski odgoj* (1997), Krušić spominje utjecaj strane literature i razvoja dramskog odgoja u svijetu kao podlogu za ustroj dramskog odgoja u Hrvatskoj što je rezultiralo terminološkim dvojabama. Prilikom preuzimanja termina, nastojalo se vjernim prijevodom ostati što bliže izvorniku, često bez razmatranja konteksta. Dokaz tome je navođenje procesne drame kao metode, ali i tehnike te strategije. U ovom se radu spominju prijedlozi dramskih aktivnosti iz engleske i američke literature, ali i hrvatskih metodičkih teorija u kojima se poistovjećuju spomenuti pojmovi stoga je potrebno i njih detaljnije objasniti.

U odgojno-obrazovni rad, dramski se postupci uvode kao organizirane, namjerne i vođene aktivnosti koje podrazumijevaju i pojam vježbi za usvajanje nastavnog sadržaja ili ovladavanja određenim oblikom ponašanja. Iz navedenog proizlazi činjenica da se među metodama suvremene dramske pedagogije preklapaju značenja i upute za izvođenje igara, vježbi i improvizacija (Stanišić, 2015).

Osvrtom na englesku literaturu, moguće je pronaći pojam „umbrella strategy“ koji iz doslovnog prijevoda, kišobran strategija, predstavlja nadređeni pojam, krovne strategije. Ona sabire različite strategije definirane portalima kroz koje učenici ulaze u dramsku situaciju i značenja kao pomoć pri istraživanju tehnika učenja i poučavanja, ali i dramskog fokusa (Morgan i Saxton, 1987). Autorice definiraju i pojam tehnike kao instrumenta kojim učitelj osigurava primjenu i razvoj potencijala strategije kako bi učenicima omogućio značajno iskustvo. Brojni postupci koji se koriste u radu s učenicima, ističu Morgan i Saxton (1987), mogu služiti i u funkciji strategije, tehnike, ali i metode zbog utjecaja konteksta primjene istih, ali i aktivnosti unutar kojih se nalaze. Tako je značenje aktivnosti jednako strategiji u akciji.

U Hrvatskoj literaturi, strategije su, pedagoški gledano, skup različitih vrsta učenja. Od učenja otkrivanjem, zatim doživljavanjem i vježbanjem, do učenja izražavanjem, i stvaranjem (Bognar i Matijević, 1993). Nadalje, pojam metoda aktivno je zastupljen na području psihologije. Psihologija učenja i poučavanja ih definira neodređenim obrascima ponašanja koje je moguće istovremeno primijeniti na različitim predmetnim područjima u svrhu olakšavanja procesa učenja i podizanja razine ostvarivosti ishoda učenja. Uz metode učenja, koriste se i strategije kojima se znanje pohranjuje u dugoročno pamćenje povezivanjem usvojenog u postojeće koncepte (Vizek Vidović i sur., 2003 prema Rimac Jurinović, 2008). Na području metodike nastave Hrvatskog jezika, Dragutin Rosandić (1986) definira metodu pojmovima spoznavanja, sustava pravila te pristupa poučavanju i otkrivanju pojava, a postupak njezinim sastavnim dijelom. U svom djelu, spominje i pojam tehnike u sintagmama „tehnika bilježenja“ i „tehnika čitanja“. Od dramsko-pedagoške literature, priručnik *Zamisli, doživi, izrazi!* (2008) donosi definicije spomenutih pojmova: „Dramske su metode načini praktičnoga postupanja i djelovanja u dramskome odgojnom radu. Dramska igra, vježba i tehnika osnovne su metode dramskoga odgoja. Dramska je igra fizička ili intelektualna aktivnost u kojoj sudionici preuzimaju uloge i koja ima svoja pravila te katkad i natjecateljski karakter. Dramska vježba također uključuje igranje uloga, a ostvaruje se ponavljanjem neke radnje radi uvježbavanja neke vještine ili razvijanja sposobnosti. Dramska je tehnika složena aktivnost koja se sastoji od više jednostavnijih dramskih postupaka“ (Fileš i sur., 2008, str. 16). U navedenom, vidljiva je nepotpunost u definiranju metoda i tehnika. Pri pisanju definicije, polazi se od nadređenog pojma, u definiciji tehnika to su složene aktivnosti, a metode su načini praktičnog postupanja i djelovanja koji su u suštini također složene aktivnosti. Zato se nastavak ovog rada oslanja na formulacije dane člankom *Kazališna/dramska umjetnost u odgojno-obrazovnom procesu: prijedlog klasifikacije i pojmovnika* (Gruić i sur., 2018). Autorice predlažu upotrebu termina: dramska aktivnost, dramska metoda i dramska tehnika. Tako je dramska aktivnost pojam koji ima širok opseg jer se odnosi na svaki oblik aktivnoga sudjelovanja u zamišljenoj situaciji. Ostali se oblici dramskog rada dijele prema složenosti na metode kao složene oblike sa zadanim elementima unutrašnje strukture, i jednostavnije dramske oblike odnosno tehnike. Pritom se dramske metode sastoje od više dramskih tehnika te je većina dramskih tehnika primjenjiva u većini dramskih metoda. Također, sve dramske tehnike lako se mogu prilagoditi ciljevima u svim trima područjima dramskoga odgoja. Metode objedinjuju forme *forum-kazališta*, *ogrtača stručnjaka*, *procesne drame*, skupno osmišljenih predstava i njihovih izvedbi kao i pripremu predstave prema dramskom predlošku, literarnih i teatroloških raščlambi dramskoga teksta i

izvedba/predstava. Dramskim se tehnikama nazivaju aktivnosti kao što su: *improvizacija, vođena fantazija, dramske igre i vježbe, voditelj u ulozi, misli u glavi, vrući stolac, zamrznute slika, unutarnji monolog* itd. (Gruić i sur., 2018). 2002. godine, u svojoj knjizi *Prolaz u zamišljeni svijet – Procesna drama ili drama u nastajanju*, Iva Gruić također određuje značenja tih pojmova. Prema tome se definicija dramskih tehnika kao obrazaca sudjelovanja sudionika u određenom trenutku (koji određuje većinu aspekata sudjelovanja) razvoja procesne drame, često pronalazi u dramskopedagoškoj literaturi. Gruić (2002, str. 41.) o terminu dramskih tehnika piše: „Svaka dramska tehnika određuje ulaze li sudionici u dramsku fikciju ili ostaju na rubu dramskog svijeta, definira kako se odigrava ili obrađuje neki trenutak u razvoju radnje, određuje koju vrstu angažmana sudionika potiče, i konačno, raspodjeljuje grupu na određeni način“. Imajući to na umu, donosi podjelu dramskih tehnika na one u kojima se radnja proigrava i one u kojima sudionici ostaju na rubu dramskog svijeta.

Naravno, svaka dramska tehnika podrazumijeva svoja obilježja. Improvizacija, u svim inačicama (vođena, pripremljena, bez pripreme, prema rečenici i slično), dramski je oblik u kojem sudionici odmah aktivno ulaze u dramski svijet. Improvizacija ne uključuje dugotrajnu i detaljnu pripremu niti pamćenje teksta. Ona potiče i razvija sposobnost govora, svjesnog opisivanja osjećaja – svojih i tuđih („u tuđoj koži“). Uz to što utječe na samoizražavanje, supstrat je za kreativno izražavanje, kao i dramske vježbe. Vježbe uključuju individualne ili grupne zadatke za sudionike koji se ostvaruju u skladu s njihovim mogućnostima i bez nadmetanja. Jedna od vrsta vježbi su govorne vježbe (Stanišić, 2015). Tu su i dramske igre, koje uz karakteristike igre kao slobodne dječje aktivnosti za spontano usvajanje novih spoznaja, imaju obilježja tehnika kojima sudionici ulaze u dramske situacije, likove, pojave ili stvari, riječima, pokretima i zvukovima. „Da bi dramski odgoj bio učinkovit, nužno je djecu osloboditi straha od pogreške, uvjeriti ih da svatko ima pravo griješiti jer je to način učenja“ (Stanišić, 2015, str. 70). Ravnopravnost je još jedan od glavnih sastojaka igre koju sudionici čine posebnom i neponovljivom. No izvođenje igre, ali i svake dramske aktivnosti, gubi smisao ako se ne poštuju i detaljno ne objasne pravila.

Većina opisanih aktivnosti uključuje rad sa skupinom (razredom). Njihovo provođenje je važno jer implicira istraživanje osobnih vještina i znanja kojima se zadovoljavaju potrebe cijele skupine, ali i svakoga člana. „Poželjno je da skupine ne budu uvijek sastavljene od istih igrača/igračica i da njihovo sastavljanje bude slučajnim odabirom, npr. razbrojavanjem, izvlačenjem kartica u boji, izvlačenjem ceduljica s natpisima i slično“ (Stanišić, 2015, str. 74). Pri odabiru primjerenih dramsko-pedagoških metoda i/ili tehnika, nastavnici bi trebali krenuti

od ishoda koji se ostvaruju određenim nastavnim sadržajima. Pri razmatranju utjecaja pojedinih metoda na artikulaciju sata, u obzir treba uzeti i dob točnije kognitivne mogućnosti učenika te mogućnost prilagodbe teorijskih predložaka. Po završetku pripreme za sat, nastavnik provjerava planirane ishode na razini aktivnosti i njihovu ostvarivost.

2.1.3. Učinci dramskog odgoja

Kurikuluski programi nastavnih predmeta i međupredmetnih tema, temelje se na individualizaciji procesa učenja i poučavanja. Kao takvi, nastoje pomoći učenicima da postignu školske standarde. Psihologija učenja naglašava značenje planiranja vlastitog učenja, što je također uvedeno u Kurikulum pod temom Učiti kako učiti. To će učenje biti uspješno ako učenik povezuje znanja iz različitih nastavnih predmeta te ih primjenjuje na drugim područjima (Bredekamp i Copple, 1997, prema Berk, 2008), a upravo tu primjenu, učitelji mogu ostvariti u nastavi korištenjem metoda iskustvenog učenja. Temeljem činjenica koje donosi Jean Piaget⁹, David Kolb (1984) strukturira teoriju iskustvenog učenja. Definiraju ju kao proces u kojem transformacijom iskustva nastaje znanje. Povezivanjem nastavnih sadržaja s čuvstvenim i intelektualnim iskustvima, informacije se iz različitih dijelova mozga povezuju u cjelinu i tako učvršćuju znanje. Navedeno upućuje na učinak primjene dramskih metoda i tehnika pri učenju koje omogućuju usvajanje nastavnog sadržaja stjecanjem osobnog iskustva što se može svrstati pod, popularno zvano, učenje s razumijevanjem. Dramski izraz učeniku dopušta da različitim osjetilima primi poruku i naučeno primijeni u skladu sa svojim mogućnostima. Primjer toga može biti usvajanje pravila ponašanja u javnom prijevozu na satu Prirode i društva. Učenici ulaze u uloge putnika različite dobi i zdravstvenih obilježja koje trebaju poštivati kao i pravila koja vrijede za sve sudionike prometa. Zatim kreću na putovanje u dramski svijet. Tako je ostvarivo interaktivno iskustvo koje će emocionalno i izazovno potaknuti učenike na razmišljanje što za pojedinca uključenog u to iskustvo, rezultira produktivnim učenjem (Kolb, 1984). Za uspješnost nastavnog procesa ključno je i da se učenik osjeća prihvaćeno, slobodno i sposobno što je ostvarivo aktivnostima koje odgovaraju dječjim interesima, idejama i svakodnevnim životima (Bredekamp i Copple, 1997, prema Berk, 2008). „Svaki je učenik/učenica neponovljiva jedinka, želi biti prihvaćen/prihvaćena, iskazati svoje stavove i mišljenja, biti saslušan/saslušana, želi u školi doživljavati ugodnost i zabavu. I ne samo što sve to želi nego na to ima i pravo“ (Stanišić, 2015, str. 68). Upravo je jedan od primarnih učinaka dramskih metoda, stvaranje pozitivne

⁹ Švicarski psiholog i filozof, predstavnik razvojne psihologije 20. stoljeća koji uobličuje Teoriju faza kognitivnog razvoja djece.

atmosfere motivirajuće za rad. U takvom okruženju, na vidjelo izlazi darovitost pojedinih učenika kojima je navedenim načinom rada dana podloga za istraživanje vlastitih mogućnosti. Ali, dramski odgoj ne služi samo razvijanju dramske darovitosti već i, piše Lugomer (2001), dramsko-scenskog izraza. Tako je dijete usmjereno na razvoj mašte, kreativnosti, osjećajnosti, čulnosti, sposobnosti izražavanja na razne načine, komunikacijskih vještina te pojma o sklonostima. Usto, on utječe na formiranje stavova, stjecanje i razvijanje samopouzdanja te svijesti o društvu što podrazumijeva odgovornost, toleranciju i razumijevanje međuljudskih odnosa (Lugomer, 2001).

Dramski se stručnjaci uglavnom slažu pri navođenju učinaka dramskog odgoja, no vidljiva su brojna nadopunjavanja i razlike u gledištima. Tako, Scher i Verrall (2005) pišu da dramski odgoj djeci pomaže u razvoju mašte, umjetničke osviještenosti i fluentnosti u govoru, osigurava slobodu samoizražavanja, povećava mentalnu i socijalnu osviještenost (osobito igrom uloga), samopoznavanje, samopoštovanje, samodisciplinu i samouvjerenost. Dodaju i da dramski odgoj pospješuje suradnju, razvoj sustavnog mišljenja, sposobnost organizacije te pozitivno utječe na koordinaciju i zdravlje. Njime je provediv i terapijski čin katarzičnog učinka koji sudionicima pomaže nositi se sa životnim problemima, frustracijom i nasiljem. Osim toga, dramskim odgojem, mladim ljudima je omogućen socijalni i moralni razvoj koji dovodi do emocionalnog sazrijevanja i pripreme za intelektualnu zrelost (Scher i Verrall, 2005). Navedene koristi, ističu autorice, nisu rezultat samo aktivnog sudjelovanja u dramskim aktivnostima već da djeca uče i primaju dobrobiti dramskog odgoja promatranjem koje je dobro ohrabrivati i pritom poticati iznošenje komentara o izvedbi i vrednovanje iste. Čagalj (2013), spomenutim ishodima dodaje utjecaj na životnu filozofiju djeteta i estetski razvoj. Dramska umjetnost, ali i umjetnost generalno, usmjerena je na estetski doživljaj. Ladika (1970) čak, taj fenomen naziva posrednikom na putu do znanja o ljepotama u životu koji pomaže da sudionici prepoznaju, osjete, njome se obogate i stvaralačkim radom oplemenjuju vlastiti život i život okoline. U prednosti dramsko-scenskog odgoja, Čagalj (2013) dalje ubraja utjecaj igre uloga na kontrolu unutarnjih sukoba (konflikata i strahova), pomoć u razvoju samosvijesti, osjećaja važnosti i posebnosti te pomoć u razvoju govora (modulacije, dikcije, kvalitete izričaja). Naglašava kako dijete u ulozi ima mogućnost biti netko drugi kako bi s lakoćom, bez ustručavanja, prikazalo osjećaje te interakcijom samostalno došlo do zaključaka i rješenja problema. Uz spontano procesuiranje negativnih i pozitivnih emocija, dijete se dramskim odgojem susreće sa samokontrolom, tolerancijom, strpljenjem, slušanjem,

poštivanjem i tako se priprema za realne situacije. Sve to, dijete proživljava u interakciji s drugom djecom te se tako razvijaju socijalne vještine, ali i sklapaju nova prijateljstva.

U knjizi *Više od igre: Ispričaj mi priču - Dramske metode u radu s djecom* (Bojović, 2013), konkretizirani su dosad nabrojeni utjecaji dramskog odgoja. Svaka dramska tehnika koja podrazumijeva rješavanje problema, izricanje vlastitih ideja, interpretiranje postojećih sadržaja na nov način, usmjerena je razvoju mašte i kreativnosti, a preuzimanje rizika pri izricanju vlastitih zamisli pred vršnjacima utječe na jačanje samopouzdanja. Pri preuzimanju osobina raznovrsnih likova i ulaskom u nepoznate situacije, vremena i kulturne običaje, djeca razvijaju osjećaj tolerancije i empatije. Tome Bojović (2013) dodaje oblik usvajanja pravila suradnje, slušanja i prihvaćanja tuđih stavova i doprinosa korištenjem raspravljačkih i komunikacijskih vještina, dogovora i timskog rada, što imenuje kooperativnim procesom. Zatim piše kako sve dramske igre, vježbe i izvedbe pred drugom djecom, utječu na razvoj pamćenja i koncentracije, točnije, usuglašuju misao, glas i pokret, a to će djeci biti vrlo korisno u svakodnevnom životu. Uz to, svako verbalno i neverbalno iznošenje ideja i osjećaja pospješuje jezične i komunikacijske kompetencije djeteta. Dramski odgoj obuhvaća i relaksaciju, reduciranje agresivnosti i stresa, humor, razvoj koordinacije pokreta, povjerenja (u sebe, druge i sam proces) te izgradnju vrijednosti i stavova. Određene dramske igre i vježbe djeci daju priliku za nesputano izražavanje emocija te jačanje samokontrole i discipline. Prorađivanjem legendi, mitova, narodnih priča, poezije i drugih književnih djela, ali i igara, djeca uče o problemima u društvu, konfliktima i kulturnim značajkama pojedinih vremenskih razdoblja, izgrađuju stav spram oblika umjetnosti, shvaćanja, vrednovanja i prepoznavanja istog (Bojović, 2013).

Dramski odgoj usmjeren je k usvajanju i razvoju vještina potrebnih za svakodnevni život, a jedna od tih vještina u današnjem vremenu je služenje informatičkom opremom. Prilagodbom dramskih tehnika mogućnostima rada putem mrežnih aplikacija, utječe se na razvoj informatičke pismenosti, kako učenika tako i učitelja. „Novim“ se načinom rada, učinak dramskog odgoja ne gubi, on samo mijenja format.

Uz sve ishode dramskih aktivnosti, provođenje dramskih radionica kao izvannastavne odnosno izvanškolske aktivnosti, prema dogovorenom rasporedu, s čvrstom strukturom, daje polaznicima osjećaj stabilnosti. U vremenu u kojem se sve odgojno-obrazovne aktivnosti odvijaju preko računalnih zaslona, pred kojima treba sjediti po nekoliko sati s potpunom koncentracijom, učenicima treba vratiti mogućnosti slobodnog kretanja i razgovora, uključiti

ih u proces rada, dopustiti im da pokažu vršnjacima i publici što žele i znaju, stvoriti uvjete rada koje će doživjeti kao dobitak u životnom iskustvu, a ne kao gubitak životnih navika i potreba.

2.2. Nastava na daljinu

Provođenje nastave, svakog oblika odgojno-obrazovnog rada s ciljem učenja i poučavanja različitih dobnih skupina, protekle se godine uglavnom odvijalo u virtualnom prostoru pomoću digitalnih materijala. Predavački tip nastave u učionici odnosno prostoru određenom za rad, nije bio moguć pa dolazi do aktualizacije sustava e-obrazovanja. Prema stručnjacima, takav će se sustav uskoro integrirati kao standardni oblik rada i učenja. Zahvaljujući razvoju telekomunikacijske tehnologije i osobnih računala, sada i pandemiji, omogućeno je njegovo brzo i masovno širenje (Bastil, 2021). Točna definicija e-obrazovanja zasad nije formulirana, ali ključne značajke su svakako istaknute: korištenje medijskih posrednika, internetske mreže kao kanala za komunikaciju i digitalno oblikovanih materijala za rad. U nastavnički rad, ali i svakodnevni život, uvodi se niz novih pojmova kao što su „e-učenje“, „nastava (rad) na daljinu“, „učenje na daljinu“, „online nastava“, ali se i dosadašnji način rada, klasičan oblik nastave, spominje pod nazivom „nastava licem u lice“ (Čubrić, 2021, str. 12). Nastavu na daljinu Čubrić (2021) definira oblikom učenja i poučavanja koji isključuje fizičku prisutnost i kontakt učenika i nastavnika uživo. Taj se proces učenja i poučavanja odvija u virtualnom okružju uz digitalnu podršku. Nazive „nastava na daljinu“ i „e-nastava“ nije poželjno značenjski izjednačavati jer ne predstavljaju isti način rada. Oba oblika rada zapravo postoje već godinama, pri čemu se nastava na daljinu svodi na dopisne tečajeve slane zemaljskom poštom. E-obrazovanje kao obrazovni proces koji u svom provođenju koristi dostupnu tehnologiju, nije nužno usmjeren na umrežavanje internetom već i na uključivanje radija, televizije, ali i na primjenu zapisa obrazovnih materijala na gramofonskim pločama te video i audiokasetama. Navedeno upućuje na činjenicu da novi oblik rada zapravo nije posve nov već je u nastaloj situaciji postao primarnim načinom rada čime su postavljeni novi i drugačiji zahtjevi učenicima i učiteljima. Tako se od učenika očekuje veća razina samodiscipline, samostalnosti u radu i organizaciji vremena, upornost te strpljivost (Čubrić, 2021). Također, organizacija rada je ključna u poslu nastavnika, ali i podrška, kako psihološka zbog održavanja razine motiviranosti učenika za rad, tako i informatička u sferama kvalitetne primjene informacijsko-komunikacijske tehnologije i to ne kao dodatka u nastavi (kao dosad) već ključnog aktera.

2.2.1. Prednosti i nedostatci

Odgojno-obrazovni rad na daljinu ne uključuje samo organizatore nastave odnosno učitelje, profesore, voditelje radionica i njihove polaznike (učenike) nego i roditelje. Svaki sudionik tog procesa ima vlastiti stav prema istome što je ispitano raznim istraživanjima u svrhu unaprjeđenja kvalitete rada na daljinu. U Hrvatskoj 2020. godine, Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja provodi istraživanje na temu *Stavovi učitelja i roditelja učenika osnovnih škola o nastavi na daljinu*, a Blanka Runtić i Nela Kavelj istražuju *Iskustva i mišljenja učenika viših razreda osnovne škole o nastavi na daljinu tijekom pandemije bolesti COVID-19*. Dobiveni rezultati¹⁰, ali i informacije poznate široj javnosti (zbog učestalosti objavljivanja u medijima), ukazuju na brojne nedostatke, ali i prednosti rada na daljinu. „S obzirom na to da postoji mogućnost da će se i nova školska godina održavati na daljinu, ali i zbog sličnih budućih situacija, kao i mogućnosti prebacivanja određenog dijela školovanja u mrežni svijet, važno je provjeriti iskustvo nastave na daljinu učitelja i roditelja. Time se može zaključiti koje aspekte nastave na daljinu treba sačuvati u postojećem obliku, a koje treba doraditi“ (Ćurković, Krašić, Katavić, 2020, str. 8).

Na stav današnjih učitelja, uvelike je utjecao stupanj informatičke pismenosti odnosno razina računalnih sposobnosti i interesa prema istome. 2012. provedeno je istraživanje o stavu budućih učitelja prema primjeni informacijsko-komunikacijskih tehnologija (IKT-a) te upoznatosti i učestalosti korištenja IKT-a¹¹ kojim je utvrđeno kako gotovo trećina ispitanika, tadašnjih studenata Učiteljskog studija, smatra da im nije potrebna dodatna edukacija iz područja IKT-a. Moguće je pretpostaviti da većina ispitanika danas radi u struci te da su ili zadržali negativan stav ili su novi obrazovni programi utjecali na njihova razmišljanja. Od tada, Ministarstvo znanosti i obrazovanja provodi razne projekte e-Učenja za učitelje i profesore čime je zasigurno olakšan tehnički aspekt učiteljskog rada na daljinu. Od početka raspravljanja o provedbi nastave na daljinu, uočeno je da su prednosti u novim uvjetima rada nastavnika: autonomija odlučivanja pri raspodjeli vremena za rad te ušteda vremena i novčanih sredstava zbog manjka troškova putovanja (Bastl, 2021). No autorica u nastavku navodi kako je, usprkos tome, realnost bila drugačija te su brojni učitelji tijekom *online* nastave radili više nego što bi u „normalnim“ uvjetima rada. Razlog tome, piše Bastl (2021), je što nisu u potpunosti mogli organizirati vrijeme svog rada jer je ovisio o rasporedima

¹⁰ Potrebno je istaknuti da se rezultati spomenutih istraživanja ne mogu generalizirati na populaciju Republike Hrvatske, ali svakako ukazuju na određena kritična područja u provedbi nastave na daljinu.

¹¹ Ružić Baf, M., Radetić-Paić, M. i Zarevski, P. (2012). Future teachers' attitudes about certain aspects of information and communication technologies. *Croatian Journal of Education*, 15 (3), 149–175.

učenika i njihovih roditelja te se tako radno vrijeme učitelja protezalo kroz čitav dan. Roditelji su, uz posao (koji su uglavnom izvršavali kod kuće), nerijetko pomagali djeci u usvajanju nastavnih sadržaja i rješavanja tehničkih poteškoća, ali i pri slanju riješenih zadataka nastavnicima (za učenike razredne nastave). „U situaciji socijalne izolacije i nastave na daljinu roditelji postaju primarni pokretač procesa učenja u svoje djece“ (Ćurković, Krašić, Katavić, 2020, str. 7). Razlog tome je viši stupanj odgovornosti učenika i njihovih roditelja prema obrazovanju. Zbog novouvedene reforme školstva, čiji je cilj preusmjeriti paradigmu učenja i poučavanja prema činjeničnom znanju za razvoj tih kompetencija (MZO, 2020, prema Ćurković, Krašić, Katavić, 2020), učenici nisu stekli naviku učenja povezivanjem i reguliranja vlastitog tempa učenja. Tako su na uspješnost nastave utjecali: vrijeme koje roditelji mogu posvetiti radu s djetetom, tehnički resursi (računalo, brzina internetske veze i slično), razina znanja roditelja o korištenju tehnologije, ali i razina razumijevanja nastavnog sadržaja koje dijete treba usvojiti. Isto tako, određen postotak roditelja je svjestan negativnog utjecaja korištenja IKT-a na njihovu djecu pa taj stav mogu prenijeti na njih (Pregrad i sur., 2011, prema Ćurković, Krašić, Katavić, 2020), ali isti utjecaj prenošenja stavova imaju i učitelji.

Svemu tome treba dodati i činjenicu da nisu svi roditelji i skrbnici jednako angažirani za obrazovanje svoje djece što negativno utječe na njihovo obrazovanje u „normalnim“ uvjetima rada, a sada se dodatno ističe kao nedostatak odgojno-obrazovnog procesa. Poteškoća u provedbi kvalitetnog procesa učenja može biti i ako se ne uspostavi aktivna komunikacija između učenika i nastavnika. Osobito ako su u taj komunikacijski kanal uključeni i roditelji koji zbog poslovnih i drugih obaveza ne mogu biti redovito uključeni, dolazi do nedostatka kontakta s nastavnicima što negativno utječe na osjećaj pripadnosti te razmjenu znanja, iskustava i informacija. Dostupnost učitelja roditeljima putem poruka i poziva pokazala se važnom zbog iznimne zastupljenosti (negativnih) vijesti u medijima čime je moglo doći do razmjene kontradiktornih informacija koja bi kod roditelja potaknula osjećaj zbunjenosti ili ljutnje (Ćurković, Krašić, Katavić, 2020). Pritom se pojavljuje i problem napetih obiteljskih odnosa kao rezultat poteškoća pri usklađivanju posla i škole sa svakodnevnim obavezama i suživotom s ostatkom članova kućanstva (Bastl, 2021).

Istraživanje o stavovima učitelja i roditelja¹² pokazuje kako najviše sličnosti u razmišljanjima nastavnika i roditelja učenika postoji u aspektu njihove komunikacije i

¹² Ćurković, N., Krašić, S., Katavić, I. (2020). Stavovi učitelja i roditelja učenika osnovnih škola o nastavi na daljinu. *Odgojno-obrazovne teme*, 3(5), 5-24.

općenitom stavu prema *online* nastavi. „Najniže slaganje između roditelja i učitelja zabilježeno je u aspektima zadavanja zadataka, načinu vrednovanja i ocjenjivanju, gdje roditelji naspram učitelja značajno pozitivnije procjenjuju sposobnost vlastite djece te su zadovoljni zaključenim ocjenama, dok učitelji smatraju da su prilikom ocjenjivanja bili blaži nego inače“ (Ćurković, Krašić, Katavić, 2020, str. 20). Istraživanje je pokazalo da obje skupine ispitanika napredak u radu učenika ne smatraju objektivnim već da su za to većinom oni zaslužni. Aktivnija suradnja s učiteljima i roditeljima je svakako dobra strana ovog oblika nastave, ali je time smanjena samostalnost u radu učenika. Upravo zbog veće angažiranosti roditelja u obrazovni proces djeteta, primijećeno je da roditelji umanjuju značaj učitelja. Uz to, smatraju da je nastava na daljinu pozitivno utjecala na samostalnost djece prilikom učenja, dok se učitelji s time ne slažu. Diskrepancija u stavovima uočena je i u stavu o količini zadataka gdje roditelji (i učenici) nedostatkom nastave na daljinu smatraju preveliku količinu zadataka. Kao jedna od prednosti nastave na daljinu, istaknuta je brza povratna informacija o uspjehu postignutom na ispitima znanja kreiranim putem mrežnih programa.

Osvrtom na stav učenika¹³ dobiven je rezultat da je nešto više od polovice ispitanika potpuno ili uglavnom zadovoljno novim oblikom nastave. Oni izdvajaju prevelike zahtjeve za rad kao najveći nedostatak nastave na daljinu. Čak 42% ispitanika smatra da su učitelji zadavali previše (prezahtjevnih) zadataka. „Također, značajan broj učenika navodi poteškoće u razumijevanju nastavnih sadržaja te nedostatak objašnjavanja i poučavanja pojedinih učitelja“ (Runtić, Kavelj, 2020, str. 167). S obzirom na individualne mogućnosti (intelektualne i organizacijske) i razlike u procjenama učenika, količina zadataka, vrijeme potrebno za učenje i količina slobodnog vremena, uvršteni su u prednosti, ali i nedostatke. Usto, najčešće navedeni nedostaci nastave na daljinu su: nemogućnost kontakta s prijateljima uživo, nerazumijevanje nastavnih sadržaja, manjak vremena za igru i odmor te kratki rokovi za ispunjavanje zadataka. Kontrarno tome, najčešće navedene prednosti nastave na daljinu iz gledišta učenika su: „...zanimljivija i zabavnija nastava, korištenje digitalnih materijala, kvizova i igara, mogućnost samostalnog organiziranja, manja količina zadataka, kraće vrijeme potrebno za učenje i mogućnost dužega spavanja“ (Runtić, Kavelj, 2020, str. 169).

Uopćavanjem prednosti i nedostataka nastave na daljinu, kao dobre strane Čubrić (2021) navodi: fleksibilnost rada prema vlastitom ritmu i rasporedu (osobito ako predavanja u dogovorenom vremenu nisu obavezna te ih je moguće snimiti i naknadno gledati),

¹³ Ispitanika istraživanja: Runtić, B. i Kavelj, N. (2020). Iskustva i mišljenja učenika viših razreda osnovne škole o nastavi na daljinu tijekom pandemije bolesti COVID-19.

pretpostavku da se neki učenici osjećaju zaštićeno iza zaslona, izostanak putovanja (nema gubitka vremena niti dodatnih troškova kao ni mogućnosti zaraze od drugih korisnika javnog prijevoza), razvijanje odgovornosti za vlastito učenje i vještina obrade primljenih informacija, dostupnost svim polaznicima (manje izostanaka s nastave zbog bolesti, mjera samoizolacije i tome slično). Dok su nedostaci: nenadoknadivost živog kontakta sa sudionicima odgojno-obrazovnog procesa koji je posebno važan mlađim učenicima, utjecaj kvalitete tehničke podrške koja može frustrirati i poticati na odustajanje, nedovoljna motivacija za rad uzrokovana informatičkom nepismenošću nastavnika i učenika, troškovi tehnologije, činjenice da se smanjuje uobičajena uloga nastavnika koji će se teže posvetiti individualnim potrebama učenika, brojnost platforma i potrebe za dodatno usavršavanje, nemogućnost provedbe nastave na daljinu u prvim godinama osnovnoškolskoga obrazovanja (Čubrić, 2021). Tu je i prodiranje u intimni prostor sudionika što utječe na nestanak granice između profesionalnog i privatnog, ali i samo po sebi nekima stvara nelagodu zbog otkrivanja uvjeta života drugim ljudima.

„Na općenito pitanje o kvaliteti nastave na daljinu većina roditelja i učitelja pokazuje neutralan stav, što ukazuje na to da, iako nema nekih velikih generalnih zamjerki nastavi na daljinu, prostor za napredak postoji“ (Ćurković, Krašić, Katavić, 2020, str. 18).

2.2.2. Utjecaj na mentalno zdravlje učenika

Suvremene metodičke teorije, kao i program Nacionalnog kurikulum, usmjereni su na učenika kao središte odgojno-obrazovnog procesa. Pri planiranju nastave, učitelji polaze od odabira primjerenih metoda i postupaka, strategija i aktivnosti poučavanja kojima će najbolje ostvariti postavljene ciljeve i dosegnuti očekivanu razinu usvojenosti odgojno-obrazovnog ishoda. Mlađi učenici, odnosno oni koji su nesamostalniji u planiranju i reguliranju procesa učenja, nastavu na daljinu doživljavaju zahtjevnijom. Iz tog je razloga potrebno, u osmišljavanju nastavnih sadržaja i zadataka, u obzir uzeti i njihove psihološke karakteristike. Narušavanje dnevnog rasporeda i nemogućnost izvršavanja dosadašnjih aktivnosti, stresno utječe na ljude i njihove psihičke resurse. Život u „karanteni“, ograničio je kretanje ljudi što svakako utječe na njihovo fizičko, ali i mentalno zdravlje, a na taj su spektar poteškoća posebno osjetljiva djeca.

Polazna točka teme mentalnog zdravlja učenika za vrijeme nastave na daljinu osvrst je na preliminarne rezultate istraživačkog projekta *Kako smo? Život u Hrvatskoj u doba korone*,

Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu¹⁴. Projekt je proveden sa svrhom istraživanja psihološkog stanja građana Hrvatske svih generacija s različitim životnim ulogama. Njime je utvrđeno da su se promjene u načinu života reflektirale na razinama stresa, anksioznosti i depresivnosti građana različitih dobnih skupina, i tako postale najvažnijim čimbenicima narušenog psihičkog zdravlja (Jokić Begić i sur., 2020). U tom je istraživanju sudjelovalo 800 učenika, od prvog razreda osnovnog do četvrtog razreda srednjoškolskog obrazovanja, koji su za vrijeme provođenja istraživanja imali nastavu na daljinu. Indikatori psihičkog zdravlja ispitane djece, bili su u bliskoj vezi s njihovim prosudbama o povećanju količine slobodnog vremena i zajedničkog vremena s članovima obitelji (Jokić Begić i sur., 2020). Utvrđeno je kako su djevojčice i starija djeca lošijeg psihičkog zdravlja nego dječaci i mlađa djeca. Dvije trećine ispitanika školaraca, izvijestilo je o povećanju vremena koje mogu iskoristiti za bavljenje izvanškolskim i/ili izvannastavnim aktivnostima i vremena provedenog s obitelji. Kao rezultat, pokazali su bolje functioniranje na određenim razinama mentalnog zdravlja. Učenici koji su iznijeli da im je slobodno vrijeme skraćeno, izvijestili su i o tome da im je nastava na daljinu bila teža¹⁵. Tako su najznačajnijim stresorima, vezanim za izvršavanje školskih obaveza na daljinu, navedeni: ne-stizanje odrađivanja postavljenih zadataka te zahtjevnost istih kao i svladavanje nerazumljivog sadržaja. Općenito je najveći uzrok stresa u okolnostima života unutar četiri zida djeci bila nemogućnost igre i razgovora s prijateljima uživo. Dok su pandemijske mjere bile na snazi, najviše im je nedostajalo druženje s vršnjacima, a približno i članovima šire obitelji kao i provođenje sportskih aktivnosti (Jokić Begić i sur., 2020). Na ovu je temu proveden niz istraživanja od kojih je većina u fazi obrade podataka. Thakur, Kumar i Sharma (2020) zaključuju kako je učestali boravak u zatvorenom rezultirao neumjerenim korištenjem interneta i gledanjem televizije što vodi prema psiho-socijalnim problemima djece i mladih. Uz to se veže tema nasilja preko interneta, ali i štetnih zračenja elektroničkih uređaja u kućanstvu koji utječu na razvoj mozga odnosno kognitivne mogućnosti. Spomenutim je istraživanjima utvrđeno kako najranjiviju skupinu djece čine upravo oni čiji su bližnji hospitalizirani ili rade u zdravstvenim ustanovama.

Manjak privatnosti svakako utječe na osjećaj ugone tijekom rada. Smještanje radnog prostora ispred jednoboynog zida ili korištenje virtualnih pozadina, smanjuje osjećaj nelagodnosti i invazivnosti u prostor svakodnevnog boravka. Hishon (2020) navodi kako

¹⁴ Autorice su u znak zahvale na sudjelovanju i podršci građanima, u suradnji sa studentima psihologije okupljenima na portalu *Kako si?*, snimile webinare o različitim aktualnim psihološkim temama koje je moguće pogledati na mrežnoj stranici: <https://kakosi.ffzg.unizg.hr/kako-smo/>.

¹⁵ Nastava na daljinu je zahtjevnija od nastave u fizičkoj učionici učenicima osnovne škole, dok je mišljenje srednjoškolaca podijeljeno (Jokić Begić i sur., 2020).

treba uzeti u obzir da se neki učenici suočavaju s nestabilnim obiteljskim odnosima ili prostorom koji ne žele prikazati te se tako javlja strah od zadirkivanja, osuda, ali i nasilja. Danas je moguće jednim klikom nešto prenijeti širokoj publici, upravo zato je tu i strah od objavljivanja kadrova s video sastanaka na internet. Nažalost, nasilje i dalje postoji i nije zaustavljeno prelaskom na online nastavu¹⁶. „Mentalno zdravlje djece više je no ikad postalo prioritetno područje rasprave i istraživanja, posebice u krugovima onih koji su direktno uključeni u rad s djecom“ (Bolčević Novak, Dvekar-Bešenić, 2021, str. 540). Sukladno s porastom problema psihičkog zdravlja djece, pred rad odgojno-obrazovnih ustanova postavljeni su razni zahtjevi i izazovi glede prevencije, pravovremenog dijagnosticiranja te uspostavljanja primjerene podrške. U tome su ključne uloge učitelja i stručnih suradnika koji različitim aktivnostima mogu pridonijeti prevenciji i jačanju psihološke otpornosti učenika.

Kako pružiti potporu učenicima? Slijedi nekoliko savjeta u okviru provedbe dramskog odgoja na daljinu prilagodbom dokazanih metoda pružanja socio-emocionalne podrške i pomoći školskoj djeci¹⁷. Uz navedene simptome i znakove, ulogu varijable u spomenutim ishodima mogu imati i strategije učenja, kvaliteta djetetove interakcije s ljudima koji ga okružuju te djetetova izloženost medijima kao i znanja koja ono ima o trenutnoj situaciji u državi i šire. Uzevši u obzir da dijete uči promatranjem, a okruženo je obitelji i medijima, percipira strah, nesigurnost i druge emocije na način sličan onome koji vidi. Dakle, bitno je da se ono nauči nositi s vlastitim emocijama na najbolji način. Korištenjem dramskog odgoja u metodama učenja generalno, pozitivno se utječe na emocionalni, kognitivni i socijalni razvoj. Dramskim tehnikama moguće je ostvariti korištenje usvojenih spoznaja na imanentnoj razini pri čemu je dijete u ulozi osobe koja se našla u sličnoj situaciji ili razmatra kako bi različiti likovi pristupili istom problemu. Jedna od dobrih metoda za donošenje najboljeg rješenja u određenoj problemskoj situaciji je *forum-kazalište*, a *vođenom fantazijom* je dijete moguće usmjeriti na dublje promišljanje i prepoznavanje vlastitih osjećaja. Važno je da dijete identificira i prihvati osjećaje te istraži kako se može najbolje nositi s njima. Tu treba naglasiti važnost interakcije, osobito u odnosu roditelj-dijete, ali i učitelj-učenik, kojoj je cilj ojačati djetetovo samopouzdanje. Sljedeći korak je pomoći djetetu pri otkrivanju konkretnog uzroka njegovih osjećaja i usmjeriti ga na razgovor o tome što osjeća. Neka ono bude glas u glavi

¹⁶ Zabilježeni su brojni video isječci i fotografije nastavnika i vršnjaka tijekom virtualne nastave bez njihovog znanja s ciljem ismijavanja i negativnog komentiranja. Izvor tih objava uglavnom nije pronađen niti je moguće uočiti tko to čini zbog ograničenja kadra tijekom videopoziva, ali mogućnosti ne korištenja kamere (Hishon, Safety concerns in distance learning).

¹⁷ Urbina-Garcia, A. (2020). Young Children's Mental Health: Impact of Social Isolation During The COVID-19 Lockdown and Effective Strategies. University of Hull.

osobe koja misli interpretira izrazima lica ili mimikom predočava događaje od posljedice prema uzroku u stilu vremeplova. Kad god je moguće, djetetu treba dati riječ. Neka istraži kako se drugi osjećaju, što je preporučeno činiti u takvim trenucima. Kad razmotri činjenice vezane uz mentalne poteškoće ljudi u novonastalim uvjetima, postat će usmjerenije na promjene u raspoloženju, svom, ali i tuđem pri čemu će razgovor o osjećajima postati prirodniji te će osvijestiti da su odrasli tu da ga razumiju i podrže. Uz sve to, vežu se važnost održavanja rutina i prostora boravka što je detaljnije opisano u nastavku ovog rada, ali treba dodati da osiguravanje doživljaja ravnoteže u životu pozitivno utječe na razvoj djece i mladih.

„Selidbom“ na računala, teško je izbjeći pretjeranu izloženost medijskim porukama i upravo je zato nužno kontrolirati vrijeme konzumiranja istih, i to ne samo djeca, već i odrasli. Štoviše, to je pravilo usmjerenije na roditelje i nastavnike koji trebaju paziti što, koliko često i u kojoj mjeri prenose djetetu, ali i da na isti način, upijanjem raznih vijesti, ne ugrožavaju vlastito mentalno zdravlje. Da bi sve to svima bilo lakše prebroditi, ključno je ostati u kontaktu s obitelji, prijateljima, rodbinom i poznanicima, i to ne samo tekstualnim porukama već video pozivima. U stresnom ozračju podrška bliskih osoba, obitelji i prijatelja, od velike je pomoći. Stoga je djeci potrebno osigurati aktivnosti provedene u druženju s vršnjacima kako bi ta primarna potreba, koja je narušena u novonastalim uvjetima, bila zadovoljena. (Jokić Begić i sur., 2020). Pri tome je dobro ponoviti kako djetetu koje školske obaveze izvršava tekstualnom komunikacijom s nastavnicima i prijateljima, sudjelovanje u video-konferencijskom obliku dramske radionice – znači više nego što misli.

3. PROVOĐENJE DRAMSKIH AKTIVNOSTI PUTEM ONLINE PLATFORMI

Dramski odgoj u Hrvatskoj tijekom povijesti obilježen je otkrivanjem novih oblika rada čija se popularnost mijenjala svakog desetljeća. Vigato (2011) bilježi da su šezdesete bile godine usmjerene traženju dječjeg scenskog izraza, sedamdesete doba improvizacije kao temeljnog oblika rada, osamdesete razdoblje prihvatanja struja dramske pedagogije na svjetskoj razini, devedesete u svjetlu priprema posvećenih novom obliku scenskog odgoja, a prvo desetljeće dvadeset prvog stoljeća okrunjeno je novim kazališnim metodama učenja kao i objedinjavanjem pedesetogodišnjeg rada dramske pedagogije na području Lijepe Naše (Vigato, 2011). Provođenje dramskog odgoja u 2020. godini obilježeno je susretom s radom na daljinu. Učitelji, dramski pedagozi, voditelji dramskih radionica i ostali suradnici na tom području, svoje su znanje i planove trebali prilagoditi radu preko različitih virtualnih programa. Tako su neki koristili WhatsApp mrežu s mogućnostima tekstualne, zvučne i komunikacije videopozivima, drugi su se opredijelili za YouTube platformu kao svojevrsnu scenu na koju su objavljivali svoje radove. Aktualne su bile i Facebook grupe kao i Skype, Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams i razni drugi programi. Najveću popularnost¹⁸ stekao je Zoom, internet aplikacija namijenjena grupnim sastancima i videokonferencijama, zbog jednostavnog sučelja i raznih opcija koje olakšavaju te obogaćuju komunikaciju putem interneta. Iz navedenog je moguće zaključiti kako zbog prostorne udaljenosti, provođenje dramskih metoda i tehnika postaje zahtjevnije, ali nikako nemoguće i neplodonosno, samo se treba dobro pripremiti. Ta se priprema, kao pravila i prijedlozi koji slijede, mogu primijeniti na sve oblike odgojno-obrazovnog rada na daljinu koji imaju mogućnost video komunikacije sa sudionicima.

3.1. Održavanje kvalitete rada

Savjeti za rad na daljinu koji se odnose se na sve odgojno-obrazovne oblike:

- „1. Napraviti jasan raspored aktivnosti - za učenike: rokovi i obveze za svaki predmet;- za nastavnike: rokovi i obveze za svaki razred (postoje kalendari na platformama za nastavu na daljinu koji olakšavaju rad).
2. Jasno naznačiti vrijeme potrebno za svaku aktivnost: za zajednički rad i za samostalni rad (zadaje).
3. Nastavni sat kvalitetno isplanirati i jasno artikulirati sve zahtjeve.
4. Postaviti radne materijale da budu dostupni svima.

¹⁸ Izvor: <https://www.businessofapps.com/data/zoom-statistics/>.

5. Odrediti vrijeme i način komunikacije s učenicima i roditeljima. (Za nastavnika nije dobro da dopusti slanje zahtjeva u bilo koje vrijeme, jednako kao što nije dobro ni da nastavnik traži stalnu dostupnost od učenika.)
6. Odrediti jasna pravila pismene i usmene komunikacije.
7. Aktivirati učenike na satu.
8. Ne treba pretjerano upotrebljavati digitalne alate jer će zagušiti sadržaje i ishodi će izostati.“ (Čubrić, 2021, str. 14).

Kako bi nastava bila što plodonosnija, dosadašnjih pravila se također treba držati. Pravovremena prijava na sastanak i poštivanje drugih sudionika i nastavnika su jedna od njih. Dobro je ponoviti razredna pravila uvedena na početku školske godine i, ako je potrebno, prilagoditi ih novom načinu rada. Pravila kojima se zabranjuje konzumiranje hrane i pića na satu, ometanje nastave, ali nedopušten odlazak s mjesta rada u slučaju nužde, vrijede i dalje¹⁹. Učenicima treba biti jasno kako kretanje prostorom s uređajem u ruci (preko kojeg su prijavljeni na sastanak) nije u redu. Naravno, tu su iznimke odnosno slučajevi u kojima učitelj može dopustiti takvo što, ali zato je važno dogovoriti kako to učenik može zatražiti (preko poruke, podizanjem ruke, davanjem dogovorenog znaka i sl.). Iz tog je razloga ključno odmah uspostaviti znak javljanja za riječ. Na učenicima i nastavniku je odluka kakav će to signal biti, hoće li koristiti ponuđenu Zoom mogućnost podizanja ruke, ili će dizati ruku ispred kamere ili će odabrati neki novi znak. Važno je da se takvo što dogovori kako bi izbjegli istovremeno iznošenje ideja i gubljenje vremena. Pravilo šaka-dva prsta-dlan-palac gore/dolje²⁰ (znakovi različitih značenja), moguće je koristiti u radu na daljinu ako nastavnik ima uključen istovremeni pregled svih učenika. Spomenuti pregled koristan je i za izbjegavanje prozivanja prisutnih. Ako roditelji pristanu, evidenciju je moguće voditi fotografijama zaslona. Sva ta pravila, učenici mogu donijeti sami kao što bi i na nastavi uživo – podjelom u grupe i predstavljanjem dogovora ostatku. U dramskim radionicama ta je pravila dobro oživjeti, ali i iskoristiti prvi online sat za isprobavanje i upoznavanje s mogućnostima aplikacije koja se u satu koristi. Važno je usporediti očekivanje učenika i učitelja te ih usuglasiti kako ne bi došlo do nedoumica. Iako rad preko online platforme treba biti strogo organiziran, satovi dramskog odgoja trebaju biti primjer aktivnog odmora od školskih obveza. Dosad potrebnu razinu tjelesne aktivnosti nije moguće u potpunosti postići u radu na daljinu, ali aktivnosti

¹⁹ Prilikom usustavljanja novih pravila vrijedi metodički princip pisanja afirmativnih rečenica. Umjesto: „Ne govori dok govori netko drugi“, pravilo glasi: „Dok drugi govore, pažljivo slušam bez ometanja.“

²⁰ Značenja gesta se usklađuju dogovorom članova grupe. Podizanje dva prsta uglavnom označava želju za postavljanjem pitanja, dlan potrebu za odlaskom s mjesta rada, palcem gore/dolje pokazuje se slaganje ili ne slaganje s izjavom, a zatvorenom šakom učenici mogu dati znak da su završili s individualnim radom.

zagrijavanja za rad ne smiju biti izostavljene. Između pojedinih aktivnosti učenicima treba dati vrijeme za odmor te im omogućiti slobodnu komunikaciju na početku, ali i na kraju sata.

Tu su i nova pravila koja su jednako važna, a odnose se na tehničke postavke: dok drugi izlažu, mikrofonslušaatelja je ugašen, a kamera namještena tako da u kadar ulazi lice sudionika koliko je moguće. Kao što postoje pravila ponašanja u slučaju opasnosti u školama, tako je dobro dogovoriti što činiti prilikom tehničkih poteškoća. U situacijama prekida signala govornika, gubi se dosta vremena i strpljenja kao i prilikom naknadnih povrataka u sastanak. Da bi se to izbjeglo, postoji Zoom-ova opcija uključivanja u sastanak bez da domaćin treba prihvatiti svakog sudionika.

Za pitanje kvalitete rada čvrsto se veže aktivno slušanje, ali i sudjelovanje sudionika. Održavati kvalitetnu razinu koncentracije znatno je teže tijekom virtualnog rada²¹, ne samo zbog napora za oči prilikom gledanja u ekran već i zbog okoline koja može biti ometajuća. Naravno, motiviranošću za rad i uključenošću u nastavu, smetnje postanu zanemarive. Da bi postigli takvo što, učitelji²² bi trebali zahtijevati korištenje kamere. Hishon (2020) ističe važnost promatranja učenika te piše kako učenicima treba dopustiti da isključe kamere ako to zatraže, ali i da navedu razlog. Takvo što lako je postići u manjim radnim grupama gdje je povjerenje među članovima na nešto višem stupnju, osobito ako se radi o dramskoj grupi ili razredu unutar kojeg je dobra povezanost članova. U radu uživo nema mogućnosti isključivanja svog prikaza drugima te se promatranjem dobiva pozamašan dio informacija koje pomažu nastavniku u radu. Praćenje reakcija i promatranje učenika tijekom izlaganja, upućuje nastavnika o stavu govornika i daje dodatne signale slušaateljima. Dopuštanjem isključivanja kamere, stvara se neželjen efekt – učenici gube osjećaj profesionalnosti u radu, točnije obaveze. Tu su i spomenuti problemi s nelagodom pri korištenju kamere, ali se javljaju i brojne tehničke poteškoće koje treba dijagnosticirati i riješiti na samom početku uvođenjem pravila i stjecanjem povjerenja. Kvalitetna nastava na daljinu je ona u kojoj je daljina samo usputni čimbenik te je nastavni sadržaj u prvome planu. Uklanjanje osjećaja neprisutnosti istome mjestu, lako se ostvaruje korištenjem slušalica. Ne samo da će se učenici tako izolirati zvukom od kućanstva već će i bolje čuti govornike. Hishon (2020) savjetuje kako ne treba izostaviti nasumično prozivanje učenika ni uključivanje učenika u izlaganja na satu. „Kad je moguće, neka učenici izlažu većinu sadržaja. Tražite učenike da podijele svoje misli i

²¹ Cjelodnevni boravak pred ekranom računala je ujedno i štetan za zdravlje ljudi.

²² U nastavku rada pojmove učitelja, nastavnika i voditelja radionica je moguće zamijeniti. Napisana je jedna uloga, ali se navedeno odnosi na rad svijui.

mišljenja. Dopustite im da demonstriraju. Tražite da ponove ključne tvrdnje svojim riječima. Potaknite ih da daju povratne informacije svojim vršnjacima“ (Hishon, 2020, para. 5).

Kvaliteta i kvantiteta u provođenju nastave na daljinu često su obrnuto proporcionalne. Zoom platforma omogućuje podjelu u manje radne grupe stoga je dobro iskoristiti tu opciju ako nastavnik procijeni da je izvediva. Manje je grupe lakše nadzirati te je komunikacija među članovima kvalitetnija, uz to je i dobivanje povratnih informacija brže. U rad dramskih studija kao i školskih grupa, često budu uključeni učenici s bratsko-sestrinskim vezama. Ukoliko postoji grupa u kojoj postoje minimalno tri para polaznika koja borave u istom domu utoliko bi bilo dobro osmisliti radionicu za njih kao zasebnu grupu koja će biti interaktivnija jer sudionici mogu biti u fizičkom kontaktu s još nekim. Pritom treba pripaziti da se ostatak grupe ne osjeća izostavljeno te u dogovoru s njima planirati način rada. Imati parove sudionika iz istog doma ima i negativne strane. Djeca koja sjede ispred iste kamere, imaju smanjen kadar što ih je više te ih to često potakne na spontani međusobni razgovor bez isključivanja mikrofona i s gubitkom fokusa na ostatak. U slučaju kada se svaki član obitelji priključio sastanku preko vlastitog uređaja, javljaju se problemi kao što je slušanje govornika kroz dva zvučna kanala, ali i komunikacija između njih. Na primjer: braća su u različitim prostorijama i začuje se zvono ulaznih vrata pa se preko zajedničkog video-sastanka krenu dogovarati tko će ih ići otvoriti.

Jedan od izazova u radu s djecom je održavanje pažnje svakog učenika, što je neovisno o uvjetima rada pa se tako javlja i u online nastavi. Iako učitelj nije fizički prisutan, postoji način za suvereno vladanje situacijom. Nismo u školi niti kazališnom okruženju što je svima jasno, a isto tako treba biti jasno kako je svima teško osvijestiti ozbiljnost novih uvjeta rada. Igru s ljubimcima, uzimanje zalogaja, korištenje mobitela ili kratki odlazak od računala, učenici doživljavaju bezazleno, kao svakodnevne usputne radnje. No takvo što svakako utječe na kvalitetu rada odnosno ometanje pažnje. Međutim, učitelj treba biti svjestan da učenik to ne doživljava kao ometanje nastave već kao usputnu radnju. Isto tako, odbijanje komunikacije putem kamere, interakcije ili davanja povratnih informacija o razumijevanju sadržaja, ne označava uvijek nezainteresiranost za sudjelovanje u nastavi. Očekivano je da učenicima, posebice mlađih uzrasta, rad i strukturirana komunikacija preko kamere budu strani te se pritom ne osjećaju ugodno. Zato je prijeko potrebno stvoriti ugodnu radnu atmosferu i organizirati proces u skladu s učeničkim mogućnostima i potrebama.

3.1.1. Savjeti za učitelje i voditelje dramskih radionica

Organizacija nastave na daljinu za nastavnike počinje odabirom platforme za rad. Prilikom rada u školi, ona je sustavno odabrana i pripremljena za prijavu učitelja i učenika. Neovisno o tome hoće li se nastava odvijati preko samostalno odabranog programa ili zadanog, neophodno je da nastavnik istraži sve njegove mogućnosti prije početka rada. U slučaju da nastavnik (ili voditelj dramske radionice) samostalno izabire platformu, poželjno je da pri odabiru razmatra mogućnosti koje su mu potrebne kao što su: stvaranje grupa, postavljanje svima vidljivih zadataka, uspostavljanje sastanaka preko kamere, postavljanje video lekcija i tome slično. Ovisno o planu rada škole, pojedini predmetni nastavnici stvaraju nove rasporede sati, dok učitelji razredne nastave u većini ostaju usklađeni s dotadašnjim rasporedom sati što je i najbolji izbor. Zadržavanjem starog rasporeda sati nastoji se donekle zadržati školska rutina i profesionalan pristup radu. Način izvođenja nastave svakog učitelja, treba biti kvalitetno organiziran i prihvaćen od strane ravnatelja i/ili roditelja. Iz provedenih istraživanja, vidljivo je kako su učenici količinu zadataka smatrali prevelikom, a roditelji vrijeme rada neorganiziranim. Zato je važno iznijeti okviran plan rada i obrazložiti ga ako je potrebno. Time se razvija i suradnički odnos s roditeljima koji se u novoj posredničkoj ulozi trebaju osjećati informirano i uključeno. Uspostavljanjem otvorene i pozitivne komunikacije s roditeljima profitiraju i učenici. Važnost redovite komunikacije uočena je za vrijeme provođenja nastave na daljinu. Iznimna medijska zastupljenost tema povezanih s koronavirusom, mogla je rezultirati kontradiktornim informacijama, a time i nedoumicama ili ljutnjom kod roditelja (Ćurković, Krašić, Katavić, 2020).

U „normalnim“ školskim okolnostima, u slučaju nerazumijevanja sadržaja ili zbog osobnih problema, učenici se mogu obratiti učiteljima nakon sata, tijekom dana ili za vrijeme dogovorenih termina. Takvo što je ključno uspostaviti i tijekom rada na daljinu, na primjer u obliku termina kada učenik može nazvati učitelja ili mu poslati poruku. Osjećaj povezanosti s nastavnikom daje djetetu snagu da se obrati učitelju kad god mi nešto nije jasno. Svakodnevnom se komunikacijom to može i postići, osobito ako se odvija posredstvom kamere. U slučaju da nije moguće održati sinkronu nastavu preko video sastanka, poželjno je da nastavnik objavljuje dnevne zadatke u video formatu. Svim učiteljima dobro poznata izreka kaže kako je razred ogledalo učitelja, svojim primjerom on djeluje na znanje, razmišljanje i ponašanje svakog od njih. Imajući to na umu, promatranje nastavnika kako izvodi i objašnjava neku vježbu ili zadatak, ne samo da će pozitivno utjecati na razumijevanje zadatka već će i više potaknuti učenike na rad nego da je isti zadatak bio zadan u pisanom obliku. Promatranje nastavni-

ka koji objašnjava dramsku tehniku i k tome daje nekolicinu primjera izvedbe iste, neće samo dodatno ohrabriti učenike već će im dati osjećaj povezanosti i usmjeriti ih na kreativno razmišljanje.

To što su razdvojeni od svojih razrednih prijatelja, ne znači da svaki zadatak trebaju rješavati samostalno. Učitelj treba dati priliku učenicima da otkriju nove načine suradničkog rada, dopustiti im da uključe i članove obitelji, usmjeravati ih na komunikaciju i svladavanje prepreka novim idejama. Kreativan, uporan i redovit učitelj treba biti i kod pripreme zadataka, a kod provođenja nastave strpljiv i pun razumijevanja. Stvaranje „vesele gužve“ javlja se tijekom provođenja dramskih aktivnosti, a ostvariva je i u obliku „vesele buke“ pri nastavi na daljinu. Ona je znak osjećaja slobode i prihvaćenosti i zato je ne treba smatrati neprihvatljivom već dogovoriti znak za postepeno smirivanje situacije kako bi mogli dalje mirno nastaviti sa satom. U radu preko video konferencijskog programa taj znak može biti „zamrznuti prizor“ koji se prenosi s učitelja na učenike prema pravilu: „smrzni“ se kad vidiš nekoga da je „smrznut“, te se provodi dok svi sudionici nisu nepomični.

Postoji još mnoštvo savjeta i pravila za učitelje i voditelje dramskih radionica tijekom provođenja nastave na daljinu, ali njih je moguće usvojiti stjecanjem znanja i iskustva u radu. Ono što još svakako treba dodati jest da u novonastalim okolnostima, primarni zadatak učitelja treba biti (psihičko) zdravlje učenika i njihova spremnost za rad, zato je dobro na kraju svakoga sata pohvaliti ih i zahvaliti učenicima na sudjelovanju.

3.1.2. Odgovornost prema virtualnoj radionici

Za stjecanje navika i odgovornosti prema obavezama potreban je određen vremenski period pa je razumljiva činjenica da je djeci zahtjevno u kratkom roku usvojiti ozbiljnost nastave koja se odvija preko računala. Dramske su radionice najčešće u obliku izvanškolske aktivnosti koje provode dramski studiji stoga su raspored i način održavanja istih neovisni o školskim obavezama učenika. Polaznici nemaju obavezu prisustvovati radionicama, ali se od prijavljenih očekuje redovitost. U normalnim uvjetima života, interes učenika za dolazak na „dramsku“²³, jednim je dijelom rezultat promjene okoline i društva. Prostore dramskih studija polaznici uglavnom doživljavaju kao mjesto na kojem je sve moguće, gdje imaju slobodu izražavanja, ali i gdje mogu odmoriti od briga i obaveza. Upravo se taj prostor u radu na daljinu nije razlikovao ni od škole niti doma, ali ono što im je on značio je moguće ostvariti.

²³ Popularan naziv među djecom i mladima.

Učenicima je potrebno naglasiti kako je nastava na daljinu i dalje nastava odnosno da je dramska i dalje dramska, samo u drugačijem formatu. Upravo im dramske aktivnosti daju prostor u kojem mogu zamišljati i razmišljati o drugačijem svijetu, na primjer o tome što bi bilo kada bi rad na daljinu bio „normalan“, a rad u učionicama nešto novo? Prilagodbu radu preko računala i shvaćanje ozbiljnosti tog rada, moguće je započeti uvođenjem pravila o pripremi. Kao što bi se pripremili za radionicu uživo i došli prije dogovorenog početka, polaznici neka pristupe pripremi za rad online. Za dodatnu motivaciju, moguće je uvođenje pravila odijevanja (tematski dani) ili postavljanja pozadina na Zoomu. Hishon (2020) predlaže i razmatranje razloga zbog kojeg žele sudjelovati u dramskim radionicama te situacija u kojima se naporan rad isplatio zbog odličnih rezultata. Naravno, svatko bi htio čuti kako djeca uživaju u dramskom odgoju i imaju veliku želju za učenjem kroz dramske aktivnosti, ali svatko od njih ima neki osobni razlog zbog kojeg se priključio skupini pa neka ga se sjeti i osvijesti što je zbog tog razloga sve prošao, a tko zna što ih još čeka. Ako još nisu, onda je važno da čim prije shvate kako je u dramskom odgoju ključan timski rad. Polaznici dramskih studija za djecu i mlade obično su različitih uzrasta, ali svi oni ovise jedni o drugima tijekom rada, ne samo zbog krajnjeg rezultata već kvalitete rada i mogućnosti provođenja zajedničkih aktivnosti. Svatko od njih može naučiti nešto od starijih ili mlađih od sebe, pa čak i voditelji, osobito u radu s digitalnim programima kada svaka dobna skupina upoznaje neke novine. Uz to, što su prisutniji, više će toga usvojiti. Naravno, neki će učenici izostajati s dogovorenih termina stoga voditelj treba otkriti razlog neprisustva. Nezainteresiranosti ili manjku vremena za prisustvovanje radionicama, treba pristupiti s razumijevanjem i poštovati tu odluku. No osvrtno na poteškoće s kojima se učenici suočavaju, važnost razgovora i otkrivanja problema nužno je za normalno funkcioniranje djece u svijetu koji je zatvoren u četiri zida.

3.1.3. Istraživanje nove scene

Radom na daljinu ulazimo u novi prostor, virtualni prostor. Dosad su učionice, dvorane i druge prostorije pretvarane u mjesta na kojima se odvija dramska čarolija. Ne smijemo izostaviti ni daske pozornice na koje također određeno vrijeme nije bilo moguće stupiti, ali se zato pojavila prilika za otkrivanje novih mjesta i njihovih mogućnosti. Prilikom sudjelovanja u dramskim aktivnostima preko kamere, sudionici su smješteni u dvodimenzionalni prostor pravokutnog oblika. Tako on, kao i svaka scena, ima svoja ograničenja koja je potrebno usvojiti i unutar kojih se treba naučiti kretati. Jedan od načina postizanja navedenog je vježba uokvirivanja (Hishon, 2020).

Kao što se uokviruju slike, tako su uokvireni i prikazi snimljeni kamerom tijekom video-poziva. Kao što je glavni motiv slike smješten unutar tog okvira, tako i govornik treba biti vidljiv za vrijeme sastanka. Kao što slikar razmišlja na čemu će unutar tog okvira biti fokus i na kojoj će to udaljenosti biti smješteno od oka promatrača, tako i sudionik virtualnog sastanka treba odlučiti kako će njegov prikaz izgledati te prema tome namjestiti kameru i u odnosu na nju se smjestiti u određeni položaj. Većina ljudi za vrijeme video poziva koristi kamere na stolnom ili prijenosnom računalu koje ne mogu previše pomicati, a kako se oni nalaze ispred njih u sjedećem položaju, uglavnom su prikazani u krupnom planu ili tako da se uz glavu naziru i ramena. No ne želimo da djeca samo sjede ispred kamere, dramski rad uključuje i kretanje scenom. Iako su današnji učenici aktivni korisnici elektroničkih uređaja, naviknuti su na korištenje mobilnih kamera, a onu računalnu je dosta njih otkrilo tek u nastavi na daljinu. Stoga prije provođenja dramskih aktivnosti, učenicima treba zadati da se slobodno kreću prostorom unutar okvira isprobavajući različite položaje u koje se mogu smjestiti, načine kojima mogu svoj okvir urediti, promijeniti svjetlinu, boje i sve druge opcije, s ciljem stjecanja prostorne svijesti. Hishon (2020) objašnjava kako uspostaviti uokvirivanje:

1. Razvijanje svijesti o kadru: Kažiprstom u zraku potrebno je ocrtao obris okvira svoje kamere. Pritom svatko treba gledati u svoj prikaz na zaslonu računala i proći sva četiri kuta onoliko puta koliko im je potrebno da uoče dimenzije prostora oko sebe vidljivog na kameri. Potrebno je otkriti koliko tko može ispružiti ruku, a da ona ostane u kadru.

2. Smještanje u kadar: Da bi učenici znali kako promijeniti i proširiti prikaz, potrebno im je dati mogućnosti isprobavanja i odabira između ostalih planova kadra. Treba naglasiti kako neće svi moći stvoriti sve zadane prikaze jer se ne nalaze u prostorijama jednakih dimenzija. Zatim prema podijeli filmskih planova, upućujemo učenike da se smjeste u total ili opći plan (udaljavanjem od kamere tako da se vidi sav prostor u njihovoj okolini), srednji plan u kojem su bliže kameri (vidljivi od glave do pete) pa američki plan (od pojasa), zatim da se vrate u krupni i za kraj odaberu što će prikazati kao detalj. Naravno, ne trebaju svi sudionici izvršavati sve zadatke istovremeno, osobito ako znaju navedenu podjelu mogu samostalno odabrati plan kojim će se prikazati. Hishon (2020) predlaže da jedan učenik napravi zadatak, a ostali promatraju i analiziraju kadar odgovarajući na pitanja: Koji dijelovi tijela glumca su vidljivi? Koliko je prostora vidljivo? Kako količina onog što vidimo u kadru utječe na događaj koji se time želi prikazati?

3. Zvuk i kadar: Ponavljanjem smještanja u planove prikaza na kameri, učenici će stvoriti osjećaj za granice prostora u kojem se mogu dramski izražavati. Zatim je potrebno usvojiti ograničenja zvuka. Slušatelj će primiti poruku ako je mikrofoni može preneti, a to ovisi i o kvaliteti uređaja i podešavanju glasnoće zvučnika, ali najviše o položaju govornika i njegovim akustičkim obilježjima. Da bi upoznali i te mogućnosti, sudionici sastanka trebaju govoriti s različitih pozicija. Ovu vježbu ne izvode istovremeno već jedan po jedan ili samo dobrovoljci kako bi im ostatak dao upute o tome trebaju li govoriti glasnije, tiše, jasnije, brže ili sporije.

Nakon što su prošli ove tri vježbe, pri svakom sljedećem sastanku, tijekom izvedbe, učenici će paziti gdje se nalaze kako bi bili unutar „scene“. Isto tako, ako netko izađe iz kadra ili govori pretiho, potrebno ga je samo podsjetiti da pripazi na okvir, bez dodatnih objašnjavanja i traženja ispravne pozicije.

Druga bitna značajka virtualne scene su njezine opcije, virtualna scenografija, zvuk, rasvjeta, ali i kostimografija. Ovisno o platformi odabranoj za rad, potrebno je istražiti i isprobati sve njezine mogućnosti. Zoom, na primjer, ima opciju promjene pozadine koja može na razne načine poslužiti na satu dramskog odgoja, zatim ondje postoji i prostor za tekstualnu diskusiju, paljenje i gašenje mikrofona i kamere, dijeljenje zaslona i brojne druge. Uz opcije same aplikacije, tu su i računalne stavke koje su, tijekom rada na računalu, nadohvat ruke. Tako je moguće reproducirati glazbu ili neke druge audio zapise, pretraživati informacije po internetu, zapisivati ideje i omogućiti da taj dokument bude vidljiv svim sudionicima. Usmjerimo li se na drugi aspekt rada na daljinu, a to je kućno okruženje, otkrivamo mnoštvo novih kostima i rekvizita. Sve to, sredstva su interaktivnijeg rada s djecom i mladima pomoću kojih se može uvelike utjecati na kvalitetu rada na daljinu. U prvom planu je motivacija učenika za rad koju na jednostavan način moguće potaknuti. Na primjer, mijenjanjem pozadine prema odabiru lokacija „odražavanja“ pojedinih sastanaka ili kategorije mjesta s kojih se svatko treba sljedeći put javiti, uz što je poželjno uključiti i prikladne kostime.

Vratimo li se na činjenicu o zastupljenosti korištenja informatičkih uređaja kod djece i mladih u današnje doba, treba istaknuti njihovo znanje o odraslima nepoznatim aplikacijama i dati im priliku da pokažu što znaju. Pritom bi se mnogi složili kako TikTok, Instagram i Snapchat loše utječu na zdravlje djece, ali trenutna situacija pokazuje kako ne bi imali toliku popularnost da nemaju i pozitivnih učinaka. Zato je nakon razgovora s učenicima o njihovim interesima dobro na iste se i osloniti. Improvizacija na zadanu temu može biti snimljena i u obliku Instagram Reelsa ili sa Snapchat efektom. Dramska skupina starije dobi ima priliku

napraviti zatvoreni Instagram račun kojem mogu pristupiti samo članovi grupe i stavljati objave prema zadatku. Primjer toga bila bi provedba dramske tehnike improvizacije prema televizijskim sadržajima. Pritom bi voditelj, koji također ima pristup grupi, kao „priču²⁴“ postavio objavu s nazivom televizijske forme (na primjer: sportske vijesti), a ostatak grupe bi stvarao nove „priče“ snimajući svoje improvizacije. Kada bi svaki član dobio određenu emisiju, film ili seriju, „listanje priča“ djelovalo bi poput mijenjanja TV kanala. Tu su naravno i brojne mogućnosti koje ne treba uvijek inicirati voditelj već je potrebno potaknuti učenike da razmišljaju i uđu u svijet dramske kreativnosti na daljinu.

3.2. Prijedlog prilagodbe dramskih aktivnosti

Uz malo kreativnosti i nešto više pripreme, moguće je provesti brojne dramske aktivnosti putem internetskih platformi. Neke od njih su opisane u nastavku, pritom su sve navedene podložne prilagodbi, integraciji i inkorporaciji u etape nastavnog sata kao i satove dramskih radionica. Iako su orijentirane prema radu preko interneta, konkretno korištenjem aplikacije Zoom, korisne su i u radu uživo kada se aspekt rada na daljinu odnosi na poštivanje propisane fizičke udaljenosti. Prijedlog provedbe dramskih aktivnosti temelji se na primjerima dramskih metoda i tehnika opisanih u knjigama i priručnicima korištenim u pisanju ovog rada. Opisi i podjela istih usmjereni su na provedbu u okviru nastave na daljinu putem video sastanka. Prilagodba postojećih aktivnosti i stvaranje novih, rezultat su osobnog sudjelovanja u virtualnom radu dramske radionice za djecu i mlade te odraslog kazališnog ansambla, nastavi na daljinu slušanjem kolegija Dramski odgoj i Lutkarstvo te tijekom rada u školi. Uz stečeno iskustvo je vezana mogućnosti realizacije nekih od navedenih aktivnosti iz čega slijedi podjela u pet kategorija s ciljem održavanja kvalitete rada i ostvarenja učinaka dramskog odgoja. U skladu s ograničenjima virtualne scene, pojedine dramske tehnike se provode individualno odnosno jedan po jedan, istovremeno, po principu nadovezivanja te radom u paru ili grupi.

3.2.1. Izvedbe „Jedan po jedan“

Ovu je skupinu dramskih tehnika i vježbi najbolje provoditi u što manjim grupama. One, naime, zahtijevaju individualno izvođenje dramske situacije pri čemu ostatak sudionika ulazi u ulogu publike. Zbog izmjene izvođača prema dogovorenom redoslijedu, vremenski su zahtjevnije, ali važne za razvoj aktivnog slušanja i poticanja kritičkog mišljenja. Kod njih

²⁴ Opcija postavljanja video zapisa ili fotografije u obliku objave vidljive dvadeset četiri sata.

vrijedi pravilo jednog mikrofona, što znači da publika pozorno i u tišini, s ugašenim mikrofonima, gleda i sluša.

Monolog po svojoj definiciji podrazumijeva govor jednog lika u kojem se on obraća sebi, drugim likovima ili publici, iznoseći vlastita razmišljanja. On može biti uvježban ili se izvoditi sa svrhom uvježbavanja, ali i improviziran. Primjeri dramskih aktivnosti u nastavku, usmjereni su iznošenju stavova i razmišljanja govornika, no sadrže i narativne elemente.

SVEZNALICA

Kao što sam naziv kaže, Sveznalica je osoba koja zna odgovor na baš svako pitanje i o svakoj temi može govoriti koliko god treba. Učenik ili voditelj zadaje određeni pojam ili temu o kojoj će osoba u ulozi sveznalice govoriti bez prestanka dok je netko ne zaustavi. Lik sveznalice je hvalisava osoba koja zapravo puno govori, a malo toga zna stoga nije važno da njegovi iskazi budu smisleni već da svojim stavom uvjeri slušatelje u točnost rečenog. Poželjno je da voditelj prvi zadaje teme kako bi učenike usmjerio u širi spektar ideja. Tako je, na primjer, zanimljivo pitati sveznalicu što zna o plastičnim čepovima, salati, semaforima, vilicama, žirafama, gužvi na blagajnama ili nekim nepostojećim fenomenima kao što su leteće knjige, ružičaste kruške, hodajući suncobrani i tome slično. Dodatnu kreativnosti potaknut će izmišljanje naziva pojmova koje treba definirati. Svaki učenik treba dobiti svoj pojam ili temu neposredno prije iznošenja misli kako bi svatko imao jednako vrijeme za promišljanje o zadatku te kako ne bi bilo narušeno aktivno slušanje.

PREDSTAVLJANJE PREDMETA U 1. LICU

U kućnom okruženju, lako je pronaći mnoštvo predmeta različitih oblika, boje, veličine i svrhe. Na znak voditelja, svi će krenuti u potragu za odabirom predmeta koji će predstaviti ostatku grupe. Kada su se svi sudionici vratili na svoja mjesta, odlažu svoj predmet i slušaju daljnje upute: „Zamislite da vaši predmeti mogu govoriti, kao u raznim animiranim filmovima, oni će sada oživjeti, ali njihov će se duh nastaniti u ljudskom obličju. Vi ste sada ti predmeti odnosno ono što su oni dosad bili. Predstavite nam se. Recite nam kako ste se osjećali, jeste li se osjećali korisno u ovom domu, što vas raduje, a što ljuti...” Učenici, jedan po jedan, iznose životne priče odabranih predmeta. Poticajna pitanja šalju se u svima vidljiv prostor za diskusiju, bez stvaranja dodatnih zvukova, kako bi ih vidjela i osoba u ulozi i odmah odgovorila na njih. U ovoj je vježbi potrebno učenike usmjeriti na promatranje predmeta kojeg su odabrali kako bi nastojali što vjernije „ući u kožu“ materije.

PRETVORI - STVORI

Ovom se improvizacijskom tehnikom postojećim predmetima pridaje nova namjena. Učenici tako mogu odabrati predmet koji svatko od njih može pronaći kod kuće (školski pribor, odjevni predmet, kuhinjski pribor) pa jedan po jedan ostatku predstaviti novu svrhu tog predmeta, čemu on sada služi. Moguće je izmisliti i naziv predmeta, ali i pretvoriti ga u neki drugi, postojeći predmet. Uz zadatak u kojem svi razmatraju isti predmet, dobro je dati učenicima mogućnost odabira predmeta koji će predstaviti u novom ruhu.

ONLINE PRODAJA / REKLAMA

„Ako nazovete odmah, dobit' ćete dvije majice po cijeni jedne!“ Učenici često znaju kroz šalu oponašati sastavnice televizijskih reklamnih prodaja. Sada i oni imaju priliku uvjeriti gledatelje ispred malih ekrana kako im je proizvod iz njihove ponude prijeko potreban te da ga svakako trebaju kupiti. Pri opisivanju zadatka, potrebno je, vođenim razgovorom, potaknuti učenike na izražavanje mišljenja o televizijskim reklamama (metodom prozivanja učenika koji su podigli ruku u znak odgovora). Iste je potrebno i oprimjeriti, a zatim učenike usmjeriti k stvaranju vlastitih reklama. Ovaj je zadatak moguće izvršiti u obliku snimanja videozapisa pri čemu primljene rezultate rada voditelj prezentira ostatku opcijom dijeljenja ekrana.

PRONAĐI REKVIZIT

U ovoj vježbi, voditelj ili učenik dobrovoljac iznosi kratak opis scene nakon čega svaki sudionik treba brzo, u svom domu, pronaći odgovarajući rekvizit koji će uvesti u radnju. Zatim, jedan po jedan iznose značenje odabranog predmeta u spomenutoj sceni, pri čemu će svatko ispričati vlastitu verziju. Na primjer, opis scene glasi: „Djevojčica je ljutito ušla u sobu, zalupila vratima i legla na krevet.“ Rekvizit je knjiga: „Pogledala je u knjigu koja se nalazila na podu pored kreveta i odlučila je pročitati, ionako nije imala ništa drugo za raditi jer su joj roditelji zabranili korištenje mobitela.“

ZAŠTO KASNIM NA POSAO?

Svatko dobiva rečenicu kojom je naveden razlog njegovog kašnjenja na posao. Izvođač treba objasniti svojim poslovnim kolegama zašto nije došao na vrijeme. Uz to je moguće dodati da je nekima toliko neugodno priznati što se točno dogodilo pa koriste sve riječi osim onih koje su spomenute u zadanoj rečenici. Zadatak se također provodi po principu slanja rečenice neposredno prije izvršavanja zadatka, a njih može osmišljavati voditelj ili netko od sudionika (prema dogovoru). Važno je da te rečenice budu što nerealnije ili komične, na primjer: Zmaj

mi je zdrobio auto. Cipele su mi odletjele. Tražio sam mrava. Morao/la sam sat vremena stajati na klupi. Učenike je moguće usmjeriti i na razmišljanje kako zadane rečenice ne trebaju biti doslovnog značenja, na primjer da je „mrav“ zapravo nadimak neke osobe.

OGRTAČ STRUČNJAKA

Dramsku tehniku Ogrtač stručnjaka, moguće je provesti u standardnom obliku i putem video sastanka pri čemu učenici u ulogama individualno iznose svoje spoznaje ili rješavaju zadane probleme usmenim putem. Dakle, s ciljem usvajanja određenog nastavnog sadržaja učenici ulaze u uloge znanstvenika (odličnih poznavatelja) u tom području koji će kroz ulogu primijeniti stečeno znanje u rješavanju zadatka ili usvojene informacije prezentirati ostatku. Na primjer, u skladu s nastavnom jedinicom Zanimanja ljudi u mojem zavičaju, nakon istraživanja o temi, učenici ulaze u uloge stručnjaka u određenim zanimanjima i predstavljaju „svoj“ posao i znanja ostatku razreda. Ovakvom se aktivnošću znatno utječe na motivaciju učenika za rad i kvalitetu učenja.

ZAMIŠLJENI PREDMET

Prije početka vježbe, voditelj govori sudionicima da se malo udalje od računala i zamisle da u svojim rukama drže neki predmet. Kada je svaki sudionik odlučio koji će to predmet biti, voditelj ih upućuje na detaljno zamišljanje njegovih obilježja kako bi što potpunije doživjeli njegovu težinu, veličinu i teksturu. U stvaranju bogatijeg dojma, voditelj može postavljati pitanja o karakteristikama tog predmeta na koji nitko ne daje usmeni odgovor već kako bi o njemu razmišljali. Nakon što su detaljno opipali predmet, neka ga koriste u njegovoj primarnoj svrsi (pantomimom). Voditelj može na ekranu koji svi mogu vidjeti napraviti popis imena sudionika koji će označavati redoslijed izvođenja individualnih radnji pa tako u ovoj vježbi, svatko može prikazati korištenje odabranog predmeta dok ostatak pokušava dokučiti o kojem predmetu je riječ (upisujući u „chat“). Predmete može zadati i voditelj slanjem tekstualnih poruka svakom igraču ili im dati mogućnost odabira predmeta s popisa predmeta koji je svima vidljiv.

DO POSLJEDNJEG DETALJA

Učenici mogu samostalno odabrati priču o nekom događaju, stvarnom ili izmišljenom, ili taj zadatak prepustiti voditelju ili drugom učeniku. Na primjer: „Ispričaj nam kako ti je bilo na koncertu.“ Učenik tada sam odabire kontekst radnje i kreće s pripovijedanjem. Voditelj ili odabrani učenik, nekoliko puta prekida priču govoreći: „Detaljnije, molim te“ pri čemu govornik treba iznijeti detaljniji opis ispričanog pa nastaviti dalje. Ako završi s pričom, a

moguće ju je još konkretizirati, pripovijeda detaljnije sve dok ne odluči reći: „Gotovo, ispričao/la sam sve do posljednjeg detalja!“

U SVOM FILMU

Voditelj opisuje scenu koju će svaki glumac izvesti u svom stilu. Primjerice, pantomimom/nijemi film, u stilu antičkih drama, poput radiodrame, mjuzikla, izvanrednih vijesti, humoristične serije ili nekog od filmskih žanrova. Način izvedbe mogu osmisliti sudionici sami ili to čini voditelj za svakog od njih.

AUTORSKA POEZIJA

Voditelj ima uključenu opciju dijeljenja ekrana računala kojom je svima vidljiv prazan Word dokument. Ondje će upisati riječi koje će mu poslati sudionici. Dakle, svatko treba u prozor za pisanu diskusiju, u individualni razgovor s voditeljem poslati jednu riječ. Ta riječ može biti bilo koje vrste i bilo kojeg oblika. Kada svatko pošalje svoju riječ, voditelj ih nasumičnim redoslijedom ili prema tome kako su poslane, zapisuje u svima vidljiv dokument, ali u formi stihova. Dobivene stihove, učenici će interpretirati poput pravog lirskog djela, ali će svatko to učiniti iznoseći određene osjećaje, na primjer zamislivši da je pjesma tužnog karaktera, sretnog, zastrašujućeg ili na neki samostalno odabrani način.

IZRAŽAJNO ČITANJE

Uz vježbe uživanja u likove, učenici trebaju uvježbati i način oblikovanja teksta govorom uz adekvatno naznačavanje duševnog stanja i stavova govornog subjekta. Upravo zbog individualnosti u interpretaciji, izražajno čitanje moguće je provesti virtualnim putem, čak i bez upotrebe kamera. Ono je važno u nastavi jezika i književnosti kako bi učenici usvojili poštivanje stilističkih značajki teksta uz primjenu ortoepskih pravila. Također, voditelj će sugestivnom izvedbom potaknuti sudionike sastanka na stvaranje dojma i vlastitih doživljaja pročitanoj teksta koji im je potreban u nastavku rada.

3.2.2. Istovremene izvedbe

Prilikom istovremenih izvedbi, sudionici se mogu kretati po prostoriji izvođeci vježbe dok ih voditelj vodi i promatra. U ovom će se obliku aktivnosti, sudionici najviše opustiti jer neće biti usmjereni na promatranje drugih sudionika te će znati da isto tako nitko njih (osim voditelja) ne promatra ostatak, ali i da svi oni rade isti zadatak pa se neće isticati. Važno je da svi pokušaju biti u kadru i imaju ugašene mikrofone.

VOĐENA IMPROVIZACIJA

Sudionici ulaze u imaginarnu situaciju, a voditelj ih vodi pripovijedanjem. Zato je važno da ga svi dobro čuju odnosno pojačaju zvučnike, a voditelj se usmjeri na mikrofona. Prije izvođenja, svi sudionici trebaju provjeriti imaju li dovoljno prostora za kretanje. Bilo bi dobro da se kreću unutar područja koje je moguće zabilježiti kamerom, ali su dopuštena i odstupanja kako bi vježba bila što kvalitetnije provedena.

VOĐENA FANTAZIJA (MAŠTA)

Kako bi im pokazali povjerenje i dali priliku da se što bolje opuste, sudionicima je dobro ponuditi mogućnost gašenja kamere prilikom sudjelovanja u Vođenoj mašti. Sadržaj koji će sudionici zamišljati može pripovijedati voditelj, ali je poželjno i da ga prethodno pripremi u obliku audiozapisa koji će proslijediti sudionicima da ga svatko može poslušati preko mobitela pritom koristeći slušalice. Slušanjem snimke preko mobitela, isključuju se tehničke smetnje govornika i slušatelja te će se tako postići efekt dubljeg ulaska u situaciju. Snimljeni tekst moguće je obogatiti laganom pozadinskom glazbom ili drugim efektima.

KIPOVI

Kao tijekom izvedbe uživo, voditelj ili odabrani učenik imenuje bića, stvari i pojave koje će ostatak sudionika prikazati u obliku kipa. Učenici koji postaju kipovi, stoje unutar kadra dok se voditelj nalazi ispred računala kako bi svi jasno čuli njegov zadatak te kako bi mogao odabrati najuspješniji kip. Najuspješniji kipar zatim zadaje novi zadatak.

ŽIVE SLIKE

Prema temi koji iznosi voditelj, sudionici trebaju oblikovati „zamrznutu sliku“. Te teme mogu biti opći pojmovi (prihvatanje, iznenađenje, ljutnja, izgubljenost, sreća, laž, i tome slično) ili imena likova iz priča čije svakodnevne radnje ili osjećaje trebaju ilustrirati. Zbog samostalnosti u izvedbi, stvaranje niza živih slika moguće je provesti na voditeljev znak za promjenu slike što također svi sudionici čine istovremeno.

RULET EMOCIJA

U okviru tehnike Žive slike, smještanjem ispred računala tako da se svima jasno vidi lice, sudionici stvaraju „zamrznute slike“ emocija licem prema uputama voditelja. Druga verzija ove aktivnosti je da na voditeljev znak, svaki sudionik prikaže jednu emociju po svom odabiru, a treća verzija je da svi sudionici na znak krenu s brзом izmjenom emocija i na znak „stop“ stanu na onoj emociji koja je u tom trenutku bila na redu. Voditelj može prozvati

nekoga i postaviti mu pitanje (na primjer: „Što ti se dogodilo?“ ili „Gdje si bila/bio jučer ujutro?“) na koje treba odgovoriti s emocijom koju prikazuje.

ORKESTAR EMOCIJA

Svi su sudionici ispred svojih računala i pogled im je usmjeren na voditelja. Voditelj zadaje emociju i stupanj njezinog izražavanja. Prije formiranja orkestra, važno je da sudionici prema uputama voditelja, prođu različite emocije i redom, od 1 do 5, pokušaju prikazati stupnjeve izraženosti. Nakon što su usavršili postupno naglašavanje i ublažavanje emocija, postaju orkestar. Voditelj je dirigent koji izvođačima daje upute pokretima ruku ili govorom. Svi izvođači mogu prikazivati jednu emociju, ali je poželjno da je orkestar raznolik. U raznolikom orkestru, „instrumenti“ su podijeljeni u dvije skupine tako da jedna prati upute desne ruke voditelja, a druga lijeve. Važno je da učenici ovladaju stupnjevima izražajnosti emocija kako u životu, na primjer, ne bi na sve događaje koji ih uznemire reagirali burno.

TV PROGRAMI

Svaki sudionik predstavlja jedan televizijski kanal, koji samostalno odabere ili izmisli. Pazeći na kadriranje i korištenjem rekvizita, sudionici uprizoruju ono što se u tom trenutku emitira na njihovom kanalu. Pritom svi imaju ugašene mikrofone. Na voditeljev znak mijenjaju oblik TV sadržaja, na primjer iz serije prelaze na reklame ili vijesti. U izvedbi se mogu služiti govorom jer se ne stvara buka, ali voditelj može u određenom trenutku odabrati neki program i uključiti zvuk ili tražiti sudionika da bez prekidanja radnje uključi zvuk. Nakon nekog vremena isključuje zvuk tog programa i ozvučuje neki drugi.

DIJAGRAM STAVOVA

Prvo se dogovorom donose pravila prikazivanja vrijednosnog stava. Najjednostavnije je rukama, točnije da palac gore označava „za“ odnosno slaganje s tvrdnjom, a palac dolje je „protiv“. Moguće je i da se odabere opcija „neopredijeljen“ prikazom palca u stranu. Skalu stupnjeva slaganja s tvrdnjom, lako je prikazati bojicama. Svaki sudionik uzima 5 bojica dogovorenih boja i rasporedi ih prema skali tako da svaka označava jedan stupanj, od „potpuno se ne slažem“, do „u potpunosti se slažem“. Na postavljena pitanja, sudionici se opredjeljuju sukladno s odabranim ili dodijeljenim ulogama. Ova se vježba može izvesti unutar ili izvan okvira dramske situacije. Literatura preporučuje da nakon rasprave o opredjeljenjima u ulozi likova, sudionici izađu iz uloga i ponovno odaberu stupanj slaganja s tvrdnjom pa obrazlože vrijednosno opredjeljenje.

ZID MISLI

Postupak u kojem se misli, koje se u svakodnevnoj komunikaciji ne izgovaraju naglas (strahovi, dileme, slutnje, proturječne želje, osjećaji i slično), izgovaraju na glas. Skupina igrača tako preuzima ulogu glasova odnosno misli koje određeni lik zamišlja ili čuje. One mogu biti ugodne, ali i neugodne, u obliku savjeta i preporuka ili predbacivanja i zamjerki drugih likova upućenih glavnom liku. Tehnika izgovaranja misli može se provesti i izvan dramskog svijeta u obliku izražavanja osobnih misli i stavova o zadanoj temi. Skupina tako ima kolektivnu ulogu glasova savjesti ili zida učionice koji je „upio“ glasove učenika (kojih već neko vrijeme nema u učionicama), ili sna u kojem lik čuje mnogo različitih glasova. Iako će nastati buka zbog prijenosa zvuka putem interneta, iznošenje riječi umjerenim tonom i u različitom tempu, može stvoriti dojmljive dinamičke i emocionalne efekte.

„TKO IMA..., NEKA...“

Uz prihvaćanje osnovnih pravila dramskog rada, poticanja aktivnosti i samopouzdanja, ovom je aktivnošću moguće usvojiti pravila i načine rada preko odabrane online platforme. Primjerice: „Tko ima smeđe oči, neka promijeni pozadinu na Zoom-u/ugasi kameru na 2 sekunde.“ Uz to, ova je aktivnost odlična za zagrijanje, ali i pokazivanje povjerenja u igrače. Pritom voditelj traži sve sudionike da ustanu te pozorno slušaju upute. „Tko ima tenisice, neka pljesne. Tko ima sat na ruci neka čučne. Tko voli ljeto neka oponaša zvuk morskih valova. Tko ima nešto crveno na svojoj odjeći neka se okrene prema vratima.“

HODAJ! STANI! SKOČI!

Ovu je igru moguće izvesti na dva načina. Prvi uključuje više kretanja prostorijom i naredbe, ali i kretnje: „Hodaj! Stani! Skoč!“ Voditelj daje zadatke sudionicima koji hodaju prostorijom. U jednom trenutku može zamijeniti značenja naredbi „Hodaj!“ i „Stani!“ te dodati element ispadanja. Druga je verzija korištenjem uputa: „Tapšaj ramena! Pljesni! Ustani!“ Igra se odvija po istom principu, ali iz sjedećeg položaja ispred računala. U obje verzije su isključeni mikrofoni.

KONJSKA UTRKA

Sudionici sjede i stoje udaljeni od računala, ali tako da su i dalje u kadru. Upaljen je samo mikrofoni voditelja koji izdaje naredbe, a sudionici ih vjerno prate pokretima. „Galop!“ ili „Topot!“ označava naizmjenično tapšanje koljena dlanovima. „Most!“ je znak za lupkanje nogama o pod, a „Lišće!“ za lupkanje obraza prstima uz izgovaranje glasa š kao znak šuštanja lišća. Ako voditelj kaže: „Blato!“ sudionici trebaju lupkati prstima o lagano napuhane obraze.

Pri zavojima se svi nagnju udesno ili ulijevo uz pokazivanje smjera rukom i zvuk produljenog glasa s. Tijekom utrke, konji prolaze i pored tribina za gospodu kad upućuju pogled u desnu stranu uz znak skidanja šešir, a pored tribina za dame gledaju ulijevo i rukom na čelu zaklanjanju svjetlost kako bi ih bolje vidjeli.

USPORENO KRETANJE

Dinamične radnje (bitke, utrke, sukobi, ples) u ovoj se aktivnosti usporavaju. Voditelj zadaje radnju, a sudionici je istovremeno izvode. Dobro je krenuti s izvedbom normalne brzine pa usporavati prema uputama voditelja.

CRTANJE I PISANJE

Istovremenim pojedinačnim radom, moguće je provesti dramske tehnike pisanja i crtanja u kojima se ostaje na rubu dramskog svijeta. Tako sudionici mogu, s obzirom na zahtjeve dramske priče i plana rada, crtati mapu određenog područja, plan terena, logo ili grb skupine, ali i pisati pisma, dnevnik odabranog lika, članak, i tomu slično.

3.2.3. Izvedbe nadovezivanjem

Aktivnosti opisane u nastavku, uključuju izmjenu govornika prema određenom redoslijedu. Najinteraktivnije su, ali i najzahtjevnije zbog poštivanja tehničkih ograničenja odnosno nemogućnosti govorenja bez dopuštenja.

TKO JE ŠPIJUN?

U ovoj igri, svim je sudionicima, osim jednom, poslana informacija s nazivom lokacije i njihove uloge ondje, na primjer: „Plaža + turist/ prodavač sladoleda/ plivač/ čuvar plaže/ konobar“. Te informacije voditelj šalje svakom igraču zasebno u „chat“ ili se tijekom igre koristi internetska verzija igre Spyfall²⁵. Postavljanjem pitanja i odgovaranjem na iste, igrači nastoje otkriti tko je špijun odnosno tko ne zna o kojoj je lokaciji riječ. Igrač koji je dobio ulogu špijuna također postavlja pitanja i odgovara na njih pazeći da ga ostatak ne otkrije pritom pokušavajući odgonetnuti o kojoj je lokaciji riječ. Otkrije li špijun lokaciju - on pobjeđuje, otkriju li ostali igrači špijuna - pobjeda je njihova. Voditelj započinje igru postavljanjem pitanja nekom od igrača, kada igrač odgovori postavlja drugo pitanje igraču po svom odabiru (koji dosad nije dao odgovor). Krug pitanja i odgovora završava kada je svatko dao po jedan odgovor, a po završetku, na znak voditelja (tri, četiri, sad), svaki sudionik ima pravo u prostor za tekstualnu komunikaciju upisati ime osumnjičenog igrača. Ako više od

²⁵ Izvor: <https://www.spyfall.app/gamerules> .

pola igrača napiše ime određene osobe, ona mora otkriti svoju ulogu i ispada iz igre. Igra završava ili kada se špijun želi otkriti i pokušati pogoditi lokaciju ili kada ostatak otkrije tko je špijun. Primjeri pitanja: „Jesi li ikada bio/bila ondje? Može li se ondje jesti? Koliko ti vremena treba da dođeš do te lokacije? Kako si ti odjeven/a tamo? Koliko vremena u danu ondje provodiš?“ i sl.

LIK NA PLAKATU

Korištenjem opcije podjele zaslona, voditelj otvara Google dokument u kojem je fotografijom/ilustracijom/crtežom prikazan lik stvarne (na primjer lik iz književnog djela, povijesna ličnost, poznati umjetnik/ca, znanstvenik/ca) ili izmišljene osobe. Taj dokument, uz to što je svima vidljiv, svima je i dostupan odnosno svi sudionici pristupom u dokument imaju mogućnosti upisivanja i uređivanja sadržaja. Postoje i druge platforme na kojima više sudionika može istovremeno kreirati sadržaj, na primjer stvarati „oblak“ pojmova²⁶. Ovaj postupak može služiti za sažimanje spoznaja, stavova i zaključaka, ali i stvaranje novog lika. Uz to, ovim putem učenici mogu osvještavati važnost ljudskih vrijednosti, vještina i sposobnosti karakterističnih za nositelje pojedinih socijalnih uloga. Prilikom govorne analize, važno je pripaziti na redoslijed izlaganja.

PREDSTAVLJANJE IMENOM I POKRETOM

Prema dogovorenom redoslijedu ili svima vidljivom poretku napisanom na podijeljenom ekranu voditelja, sudionici se predstavljaju ostatku jedan po jedan. Dvije su verzije predstavljanja, u jednoj svatko kaže svoje ime izvedući neki pokret ili gestu, zatim ostatak skupine istovremeno ponavlja što su čuli i vidjeli. Zadatak može biti i da imenu dodaju pridjev koji ih karakterizira, a počinje prvim slovom imena, na primjer: „Ja sam hrabra Hana/lukavi Luka/ambiciozna Ana/marljivi Marko.“ Druga verzija je da sudionici prema redoslijedu ponove sva imena i pokrete dosad predstavljenih sudionika i dodaju svoje. Postoji i aktivnost pozdravljanja riječju i gestom gdje sudionici izmišljaju pozdravne riječi (umjesto „Dobar dan“ kažu „Hihi ho!“) s karakterističnim načinom izgovaranja (intonacija, tempo, akcentuacija) i dodaju im gestu koja ne mora nužno biti pozdravljanje mahanjem ruke.

ŠTO JE U VREĆI?

Zbog uvjeta rada, nije nužno koristiti neprozirnu vreću već samo isključiti kameru. Dakle, sudionici nasumično odabiru neki predmet iz svog okruženja pazeći da ostatak ne vidi što su uzeli. Zatim, prvi (nasumično odabran) igrač gasi kameru i rukama prima odabrani predmet.

²⁶ Aplikacija Mentimeter: <https://www.mentimeter.com/features/word-cloud>.

Na osnovi opisa ga opisuje i odgovara na pitanja ostalih sudionika. Sudionici se javljaju za riječ, a voditelj ih usmjerava kako ne bi svi govorili istovremeno ili sudionik s ugašenom kamerom proziva one koji žele postaviti pitanje. Cilj je da ostatak sudionik pogodi o kojem je predmetu riječ, kada se to ostvari, svi pale kamere i predmet pokazuje ostatku. Slijedi uspoređivanje i analiza dobivenih informacija o predmetu s njegovim stvarnim izgledom i namjenom.

SASTANAK (PLENARNI SKUP)

Sudionici su u grupnoj ulozi te se sastaju i zamišljenoj situaciji kako bi riješili neki problem, saznali novosti, raspravljali o rješenjima problemske situacije ili zbog nekog drugog razloga. Važno je da voditelj sastanka, može biti učitelj u ulozi ili netko od sudionika u ulozi vođe, daje dopuštenje za govor svakom od sudionika koji se javljaju za riječ. Voditelj u ulozi treba odabrati ulogu u kojoj će najbolje poticati učenike na razmišljanje i izražavanje misli, ali i usmjeravati tijek sastanka. Ovaj je oblik rada najbolje koristiti u naizmjeničnom radu s manjim skupinama kako bi što više sudionika dobilo priliku za aktivnim sudjelovanjem.

RAZGOVOR U KRUGU

Sudionici, izvan uloga, raspravljaju nakon izvršenih zadataka i vježbi i raspravljaju o nekoj temi te zajednički donose odluke iznoseći mišljenja prema svima prikazanom redoslijedu (prikaz ekrana voditelja). Pritom je važno ohrabrivati i poticati sudionike na iznošenje misli i stavova. Zbog dogovorene izmjene govornika, omogućena je ravnopravnost i uključenost svim članova skupine.

DEBATA

Kao dramskopedagoška tehnika, debata se može nadovezati na druge tehnike na primjer sastanak, reportažu ili dijagram stavova. Zbog nemogućnosti fizičke podjele u prostoru, dobro je pri podjeli u dvije skupine ili uskladiti prozore premještanjem ili odabrati boju svake skupine pa će članovi odjenuti nešto vidljivo na kameri u toj boji. Takvom raspodjelom, stvorene su afirmacijska i negacijska skupina. Voditelj daje riječ sudionicima te tek na njegov znak mogu upaliti mikrofoni i izreći mišljenje. Voditelj može biti samo sudac koji vodi računa o poštivanju pravila, a ocjenjivanje uspješnosti skupine prepustiti sudcima odabranim iz učeničkih redova.

STROJ

U izvornom obliku ove aktivnosti, sudionici različitim, ali usklađenim zvukovima i pokretima stvaraju stroj. Pritom se jedan po jedan zvukom i pokretom priključuju u cjelinu, sve dok stroj nije potpun. Voditelj daje upute za ubrzavanje i usporavanje rada stroja koji radi dok se ne krene raspadati odnosno do trenutka kada dijelovi počnu raditi neusklađeno. Ako postoji opcija da tehničke mogućnosti dopuštaju izvođenje vježbe u kojima su zvuk i slika barem donekle usklađeni, onda je ovu vježbu moguće provesti tako da se svi sudionici udalje od kamere te joj se približe kada se žele priključiti stroju. Druga opcija je prilagođenija poteškoćama i uključuje reprodukciju zvuka nekog stroja. Sudionici se također priključuju stroju kada odluče kojim će se pokretom priključiti, i to pokretom kojeg još nema u stroju. Kada su svi dijelovi u pogonu, voditelj ubrzava ili usporava snimku dok se stroj ne krene raspadati. Reproducirani zvuk može biti i prethodno pripremljena snimka, na primjer ako grupa ima zajednički WhatsApp razgovor, sudionici mogu jedan po jedan poslati zvuk pritom se nadovezujući na prethodni. Na kraju, voditelj sve snimke objedinjuje i usklađuje.

POKVARENI STROJEVI

Nesklad u zvukovima koje čujemo preko video poziva može zvučati kao pokvareni stroj. Tu je činjenicu moguće primijeniti tako da skupina prvo odabere i opiše određeni stroj, osmisle njegovu namjenu, naziv i tome slično. Kako suvremeni strojevi ne proizvode previše buke dok uredno rade, tako ni taj stroj u svakodnevnom radu nije bučan. Jedan sudionik može predstavljati uobičajeni svakodnevni zvuk tog stroja, a kada krenu otpadati dijelovi i počnu se javljati smetnje, zvukom se uključuju i ostali sudionici. Prvi su zvukovi kvarova tihi i umjerenog tempa, ali kad se svi priključe zvukom odnosno kada se kvar proširi na cijeli stroj, buka postaje sve glasnija i dinamičnija – njome upravlja voditelj. Dijelovi će sami krenuti otpadati i prestati proizvoditi zvuk ili će voditelj pljeskom dati znak za eksploziju i kraj rada.

UŽARENI OKVIR

Naziv upućuje na okvir prikaza na video sastanku, a zapravo je riječ o dramskoj tehnici Vrući stolac. Samo sudionik u ulozi ima stalno upaljen mikrofoni, a ostali mu postavljaju pitanja o postupcima i mislima tog lika. Osoba koja se nalazi unutar užarenog okvira, daje sudionicima riječ ili oni upisuju pitanja u prostor za tekstualnu komunikaciju.

NASTAVI SCENU/PRIČU

Prema odabranoj temi, izmišljenom događaju ili radnji iz usvojenog djela, učenici improvizacijom izvedu dijelove događaja, nadovezujući se jedni na druge. Na primjer, na

temu putovanja Alise prema Zemlji čudesa, učenici izvode radnju u vremenskom tijeku tako da svaki od njih nadopunjuje dosad prikazano, ne moraju nužno svi biti u istom liku. Ako učenica u liku Alise prikaže kako se probudila, sljedeći na redu može biti učenik koji prikazuje zeca, zatim Alisa kreće za zecom i tako dalje. Redoslijed može biti nasumičan, ali preporučuje se da je unaprijed dogovoren ili da nakon izvođenja svog djela, sudionici prozivaju sljedećeg glumca. Isti zadatak, ali usmenim putem mogu provesti nastavljanjem dijelova priče.

TKO SAM JA?

Igra se svodi na pogađanje osobe/lika kojeg glumac oponaša. Likovi mogu biti iz obrazovnih područja, lektirnih djela, povijesti i slično, ili neke svima poznate ličnosti. Sudionici mogu utjeloviti i određene karakterne oblike, a koga i kako će predstavljati mogu odabrati sami ili prema uputama voditelja. Likovi mogu biti predstavljeni pantomimom ili svaki sudionik pokretima i govorom oponaša određenu osobu te tako govori o nekim općim temama, razmišljanjima tog lika i slično, ili u skladu s pokretima i govorom lika odgovara na postavljena pitanja.

ŠTO BI RADIJE?

Postavljanjem pitanja u obliku davanja dviju opcija od kojih treba izabrati bolju, potiče se razvoj mašte, kritičkog mišljenja i kreativnosti. Voditelj postavlja pitanja, a sudionici dižu desnu ruku ako su za opciju a ili lijevu ruku ako su za opciju b. Nakon davanja odgovora, slijedi analiza razloga odabira. Pitanja trebaju biti usmjerena razvoju divergentnog razmišljanja. Na primjer: „Bi li radio živio/živjela u vodi ili u oblacima? Bi li radio imao/imala četiri ruke ili četiri noge? Bi li radije imao/imala kućnog ljubimca žirafa ili slona?“²⁷

OBMANA IZ RJEČNIKA

U ovoj igri voditelj odabire većini nepoznatu riječ iz rječnika te svatko treba iznijeti svoju definiciju odnosno značenje te riječi. Jednom učeniku, prema nasumičnom odabiru, voditelj šalje točno značenje riječi koje taj učenik predstavlja ostatku s njihovim definicijama. Cilj igre je da svatko uvjeri ostale kako je njegovo značenje (definicija) točno. Da bi se izbjegla buka i skratilo vrijeme donošenja odluke o točnosti definicije, dobro je da svatko upiše ime osobe čiju definiciju smatra točnom u zajednički Zoom chat. U ovu je igru zanimljivo uvesti i

²⁷ Postoje brojni primjeri pitanja na internetu koje je moguće pronaći na stranicama kao što je ova: <https://kidpillar.com/50-would-you-rather-questions-for-kids/>.

pojmove čija značenja učenici trebaju usvojiti. Na primjer, ukoliko se tek upoznaju s dramskim svijetom utoliko će riječ „inspicijent“ imati zanimljiva značenja.

PANTOMIMA

Određenim redoslijedom, sudionici prikazuju neki događaj bez korištenja riječi/mikrofona. Dok ostali sudionici pogađaju, mogu se uključivati zvukom, ali i upisivati u „chat“.

KOLIKO A IMA A

Glas a se može izgovoriti na mnogo različitih načina: kao znak čuđenja, divljenja, straha, nerazumijevanja, potvrde razumijevanja, usklika boli i slično. Kada je netko od sudionika spreman izgovoriti svoje a, pali mikrofona i izgovara, a ostali na isti način istovremeno ponavljaju nakon njega. Dobro je da voditelj krene prvi te da se značenja glasova definiraju (obrazlože) nakon svake izvedbe.

ŠALJIVI DOKTOR

Ulogu doktora preuzima voditelj ili neki od sudionika. Ostatak pojedinaca, prema dogovorenom rasporedu, šalju imena nekih poznatih ličnosti, likova iz književnih djela, ili nazive životinja, predmeta i tome slično, osobi koja im je dodijeljena. Poslanu riječ smije vidjeti samo osoba koja je šalje i kojoj je sadržaj poslan. Kada je svatko, osim doktora, dobio svoju riječ, doktor kreće s postavljanjem pitanja. Pojedinci odnosno pacijenti odgovaraju riječju koju su primili tekstualnom porukom te će taj odgovor obrazložiti kako bi doktoru bilo jasnije što je posrijedi. Ako je, na primjer, dobivena riječ „mačka“, na pitanje: „Tko ti priprema doručak svakoga jutra?“ odgovor glasi: „Mačka“, a kako će to doktoru objasniti, na svakom je od pacijenata.

HAKERI

Ova je igra zapravo inačica poznate igre Mafija, ali je i naziv prilagođen uvjetima rada. Voditelj šalje zasebne poruke svakom sudioniku s nazivom njegove uloge: policija, informatičar, vatrogasac, učiteljica, odvjetnica, glumac, ..., i haker. Svim sudionicima trebaju biti uključene kamere kako bi voditelj mogao provjeriti igraju li pošteno i svatko treba imati papir i olovku. „Grad spava“ znak je da svi trebaju zažmiriti. Voditelj dalje vodi igru riječima: „Haker se budi“, a osoba koja je dobila tu ulogu otvara oči i na papir zapisuje ime nekog sudionika koje približi kameri ili to ime šalje porukom voditelju. Zatim se budi informatičar koji istim postupkom daje voditelju ime sudionika čije računalo želi spasiti. Posljednja se budi policija odnosno policajac ili policajka koji iznose ime sumnjive im osobe, a voditelj im treba

dati znak je li ta osoba haker ili ne. Ako informatičar nije spasio računalo osobe koji je haker odabrao, voditelj govori: „Nažalost, haker je provalio u (Martino) računalo pa nam se više ne može priključiti u sastanak“. Slijedi iznošenje optužbi i glasanje dizanjem ruke. Prvo svatko tko želi iznijeti optužbu protiv nekoga podiže ruku i čega da ga voditelj prozove, nakon toga, optuženi ima pravo na obranu pa slijede druge optužbe dok nisu sve iznesene. Voditelj daje znak za glasanje jednog po jednog optuženog, onaj koji ima više od polovice glasova, ispada i otkriva svoju ulogu. Ako nitko nema dovoljno glasova, igra se nastavlja.

OLUJA IDEJA

Korištenjem spomenutih aplikacija unutar kojih sudionici mogu istovremeno kreirati sadržaj (Google dokumenti, Mentimeter), u zadanom vremenu učenici na zadanu temu ili problem, zapisuju svoje ideje (stavove, komentare). Cilj je zapisati što više ideja sa što manje razmišljanja o njihovoj prikladnosti. Druga opcija u radu na daljinu jest da ideje zapisuju na papir i nakon isteka vremena ih izlažu, a odabrane ili sve, voditelj zapisuje u svima vidljiv dokument. Kad su sve ideje zapisane, slijedi zajedničko razmatranje i odabir onih koje će se primjenjivati u nastavku rada.

Primjer provedbe tehnike Oluja ideja pri stvaranju pjesme za kraj školske godine:

Četvrti je razred Područne škole Cvetković, tijekom školske godine 2020./2021. imao nastavu na daljinu i to krajem svibnja odnosno u vremenu priprema za završnu školsku priredbu. Tijekom izvannastavne aktivnosti dramskog odgoja, odlučili su za rastanak od područne škole pripremiti igrokaz kojim će objediniti sve uspomene i doživljaje koje ih za nju vežu. No, novonastale okolnosti usmjerile su ih na stvaranje pjesme. Uz učiteljičino vodstvo, tijekom video sastanka, tehnikom Oluja ideja, svatko je zapisivao događaje i podatke za koje smatra da bi trebali biti u pjesmi spomenuti. Pri analizi i objedinjavanju ideja, krenuli su u stvaranje stihova. Tako su u tjedan dana osmislili tekst pjesme i uvježbavali redosljed i način izvođenja. Povratkom u školske klupe, snimili su glasove koje je učiteljica objedinila s autorskom instrumentalnom podlogom. Kako neki od učenika i dalje nisu mogli pristupiti nastavi uživo, svoju su dionicu snimili kod kuće i zvučni zapis prosljedili učiteljici. Na kraju su imali sreće i dobili priliku izvesti pjesmu uživo, a svi koji to nisu mogli čuti i vidjeti, mogu poslušati klikom na poveznicu: <https://drive.google.com/file/d/1Us7vCm-N6drudqd2Lxq1RIcZaEctxYS4/view?usp=sharing>.

DRAMSKI ODGOJ NA DALJINU U PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI

Ovo nije igra već tema za razgovor, razvoj mašte i kreativnog razmišljanja. Kako bi izgledale dramske radionice na daljinu u vremenu kada nije bilo interneta? Ili kako bi mogle izgledati kad tehnologija bude mnogo naprednija nego danas? Voditelj postavlja pitanja, a sudionici kada žele odgovoriti, podignu ruku i čekaju da ih voditelj prozove. Telegrami, brzojavi ili hologrami? Tko zna čega se sve djeca i mladi mogu sjetiti.

3.2.4. Izvedbe u paru

Podjelom u parove, ostvaruje se interakcija s drugim sudionicima koja zahtjeva aktivno sudjelovanje svakog od njih. Parovi mogu raditi u zasebnim razgovorima, ali i tijekom sastanka s cijelom skupinom. Podjela u parove može biti ostvarena samostalnim odabirom sudionika, prema uputama voditelja ili korištenjem programa za nasumičnu podjelu u parove. Korištenjem programa kao što je Random Pair Generator²⁸, parovi su odabrani brzo i jednostavno, na svima vidljiv i nepristran način koji je u nastavi na daljinu lako dostupan. Ako među sudionicima ima parova braće i sestara koji su u sastanak uključeni preko jedne kamere, na voditelju je odluka hoće li oni biti jedan par ili će im se netko priključiti. Razlog tome je što su dramske aktivnosti u paru prilagođene informatičkim mogućnostima pa bi se okolnosti izvedbe parova koji komuniciraju preko interneta, znatno razlikovale od komunikacije uživo. Primjena takve podjele može biti dobra za uviđanje različitih načina izvođenja iste vježbe, ali može imati i negativne učinke, to jest zbog nejednakih mogućnosti potaknuti osjećaj izostavljenosti.

NA OVAJ ILI ONAJ NAČIN

Voditelj svakom paru zadaje problemsku situaciju, a oni trebaju improviziranim prizorima prikazati dva načina za rješavanje problema, svaki član para jedan način. Parovima je moguće dati vrijeme za dogovor u zasebnim razgovorima.

RAZGOVOR BEZ TONA

Nakon podjele u parove, svi sudionici ostaju u zajedničkom sastanku te istovremeno komuniciraju sa svojim parovima. Dakle, njihovi su pogledi i pažnja usmjereni samo na osobu s kojom su u paru i s kojom će komunicirati pantomimom. Prvo prvi član para osmišljava poruku koju će prenijeti drugom članu, a kada drugi član shvati o čemu je riječ, prenosi prvome svoju poruku. Je li poruka točno prenesena, provjeravaju tekstualnom

²⁸ Izvor: <https://pairs.austincodingacademy.com/>.

komunikacijom. Voditelj u ovom načinu rada, ima pregled svih sudionika te ako vidi da je netko „zapeo“, usmjerava ga i potiče na nastavak rada.

PREVODITELJ

Za razliku od aktivnosti Razgovor bez tona, u ovoj je vježbi prisutna govorna interpretacija pantomime drugog člana para. Dakle, svi su sudionici u istom razgovoru, podijeljeni i parove i ugašenih mikrofona. Jedan član para koji izvodi vježbu, ima uključen mikrofoni i interpretira publici poruku koju im drugi član para želi prenijeti. Tu poruku pantomimičaru može poslati voditelj, ali je može i sam osmisliti. Druga verzija ove aktivnosti je prevođenje izgovorenog sadržaja pokretom, uprizoravanje. Jedna osoba pripovijeda, a druga glumi (ugašen mikrofoni).

GOVOR LICA

Svi su sudionici u istom sastanku, ali svatko zna tko je njegov par. Zatim parovi, jedan po jedan, iznose kratke improvizacije. Jedan član para postavlja pitanja o sklonostima drugom paru, na primjer: „Voliš li jesti juhu? Kako se osjećaš dok slušaš klasičnu glazbu?“, važno je da na postavljeno pitanje druga osoba može odgovoriti izrazom lica. Takav odgovor usmeno interpretira osoba koja postavlja pitanje pa nastavi s pitanjima i tako 4 puta. Nakon četvrtog odgovora, mijenjaju se uloge. Važno je da učenici koji odgovaraju na pitanja, osvijeste mogućnosti korištenja obrva, očiju, nosa i ostalih mišića lica.

DALJINSKI UPRAVLJAČ

Ovo je aktivnost u kojoj par po par iznosi svoje improvizacije pred ostatkom sudionika, ali je moguća provedba iste i u zasebnim razgovorima. Jedan učenik predstavlja televiziju, a drugi koristi daljinski upravljač kako bi pojačao ili stišao zvuk televizijskog sadržaja ili promijenio kanal. Nakon promjene tri do četiri kanala s pojačavanjem i stišavanjem, uloge se zamjenjuju. Zadatci zadani daljinskim upravljačem se prikazuju rukama: palac udesno označuje novi kanal, kažiprst gore – glasnije, a kažiprst dolje – tiše.

DRUGO JA

Postupak izvodi jedan po jedan par pred ostatkom skupine. U zadanoj dramskoj situaciji, član para koji utjelovljuje lik osobe ima neki problem koja ga muči pa o toj temi vodi razgovor sa svojom savješću, to jest svojim drugim Ja. Taj razgovor se može voditi po principu pitanja i odgovora, davanja savjeta ili prenošenja znanja, svađe ili polemike. Drugi član para ima ugašenu kameru kako bi uistinu prikazivao samo zvuk koji dolazi iz svijesti lika. Taj glas iz glave može biti dobar ili loš, pozitivan ili negativan, može označavati glas savjesti tog lika ili

one osobe kakvom on želi postati. Voditelj ih nakon određenog vremena upućuje da zamijene uloge ili da neki par nastavi odakle je prethodni stao.

SVE MOŽE, ALI

Sudionici su podijeljeni u parove, aktivnost mogu izvoditi par po par pred ostatkom skupine ili u zasebnim razgovorima. Zadatak je dogovoriti plan izleta za idući tjedan. Jedan član para vodi razgovor pitanjima, a drugi na sve odgovara potvrdno, ali dodaje veznik „ali“ i rečenicu po svom izboru. Osoba koja vodi razgovor, ne smije prihvatiti opcije drugog govornika. Kada osmisle plan za prva dva dana, mijenjaju se uloge.

A i B

Nakon podjele u parove, određuju se osoba A i osoba B. Zadatak osobe A je da osobi B ispriča jedan isječak iz svog života, taj se dio odvija u zasebnim razgovorima. Zatim će osoba B ostatku skupine ponoviti tu priču govoreći u 1. licu jednine što vjernije oponašajući način na koji im je to prenijela osoba A, dakle s naglaskom na načinu izražavanja, osjećajima, gestama i mimikom. U slučaju zaboravljanja dijelova priče, osoba B treba improvizirati pritom pazeći da ne naruši uvjerljivost iskaza. Kada su sve osobe B prenijele priču, parovi mijenjaju zadatak, A postaje B, a B postaje osoba A.

3.2.5. Grupne izvedbe

U obliku rada preko video sastanaka, najbolja će se komunikacija provoditi u grupama od tri do četiri člana. Zato je u aktivnostima razmjene ideja poželjno provesti tu podjelu. Rad u manjim grupama, kao i u parovima, pozitivno utječe na poticanje aktivnosti svih sudionika. Djeca i mladi zbog prilike da dođu do izražaja ili zato što ih ostali članovi grupe na to potiču, bolje sudjeluju u radu.

ZVUČNE SLIKE

Zbog tehničkih poteškoća i ograničenja, pri stvaranju zvukova je najbolje da to izvodi jedna osoba, ali moguće je i dvije ili tri istovremeno jer stvaranjem zvučne slike na zadanu temu, zvukovi nisu usklađeni ritmom. Tu je i problem primanja i prenošenja zvuka iz više izvora istovremeno zbog čega može doći do stvaranja buke. Zato je važno da grupa prije izvedbe pred ostatkom sudionika, isproba i uskladi zvukove. Ti zvukovi trebaju definirati prostor i atmosferu u skladu sa zadanom temom. U kombinaciji sa živim slikama, jedan član grupe može postavljati „zamrznuti“ prizor ili dvije grupe usklađuju različite vrste slika.

ANĐEO I VRAG

Sudionici su podijeljeni u grupe od tri (moguće i četiri) člana. Dva predstavljaju Anđela i Vraga, a treći glavnog lika koji razmišlja o svom problemu (dilemi). Zadatak Anđela i Vraga je da u skladu sa svojim uvjerenjima i stavovima, raspravljaju o problemu glavnog lika te da ga svaki od njih nastoji uvjeriti kako treba poslušati baš njegov savjet. Vježbu izvodi grupa po grupa pred ostalim sudionicima razgovora pri čemu je važno paziti na redoslijed govorenja. Nakon što je određen problem glavnog lika (prema problemima likova iz književnih djela, filmova ili izmišljenih priča) naizmjenice govore Anđeo i Vrag. Kada su oni iznijeli sve svoje savjete, glavni lik im postavlja pitanje ili iznosi zaključak i odluku. U grupama od četiri člana, dva su glavna lika sa zajedničkim problemom. Članovi grupa mogu prije izvedbi pred publikom, redoslijed svojih improvizacija dogovoriti u zasebnim video sastancima.

REPORTAŽA

Za pripremu ove improvizacije, sudionici su podijeljeni u grupe unutar kojih dogovaraju koji će događaj prikazati i kako. Taj događaj može biti prethodno dogovoren i zadan svim grupama ili se sudionicima može dati na odabir. Zbog razdvojenosti prikaza pojedinaca u sastanku, prije izvedbe bi svaka grupa trebala reći kojim da redoslijedom poslože njihove prozore jedan pored drugog. Da bi se izbjegle poteškoće u takvom izvođenju, reportažu bi bilo dobro snimiti i poslužiti se opcijama uređivanja video zapisa, koje su danas dostupne u oblicima raznih besplatnih mobilnih aplikacija. Ova aktivnost sadrži igranje uloga (novinara, svjedoka, policijskih službenika, znanstvenika) te ne mora nužno biti oblikovana kao svakodnevna reportaža u programu vijesti već koristeći se različitim priopćajnim žanrovima (emisije, javljanje uživo, snimke razgovora i intervjua sa svjedocima, snimke nadzornih kamera, izvanrednih događaja i slično).

VIJESTI: JAVLJANJE S TERENA

Upravo zbog razdvojenih prikaza pojedinaca u sastanku, članovi grupe dogovaraju tko će u njihovom televizijskom programu Vijesti na Zoomu (sami neka osmisle naziv) biti voditelj koji se javlja iz studija, a tko su reporteri s terena i odakle se koji javlja. Ovu je aktivnost moguće obogatiti korištenjem zvukova (koji izvođači prema dogovoru reproduciraju sa svojih računala), odabirom virtualne pozadine i kostimima.

REKLAMA

Sudionici podijeljeni u grupe planiraju što će reklamirati i na koji će to način prezentirati ostatku. Tema reklame može biti proizvoljna, a moguće je istu i snimiti.

NA OVAJ ILI ONAJ NAČIN

Voditelj zadaje problemsku situaciju nakon čega slijedi podjela u grupe. Nakon razgovora članova o mogućim rješenjima koja će prikazati, slijedi dogovor oko izvedbe. Jedna od opcija je da svaki član prikaže jedan način, a druga da dogovore redoslijed kojim će izvesti radnju. Moguće je i da dogovore improvizaciju telefonskog poziva u kojoj jedan član grupe zove prijatelje da mu pomognu riješiti problem, a oni ga savjetuju svatko na svoj način. Kako god osmislili provedbu zadatka, važno je da se njome postiže propitivanje mogućih rješenja ili posljedica, istražuju oblici nastavka priče i slično.

JEDAN DAN U ŽIVOTU

Nakon podjele u grupe, sudionici dogovaraju kako će, živim slikama ili pripremljenom improvizacijom, prikazati tipične trenutke u danu osobe zadanog zanimanja, neke poznate ličnosti, lika iz filma ili knjige, ili trenutke određenog dana, na primjer prvog dana škole ili rođendana. Kada se svi vrate u zajednički sastanak, slijedi izvedba po grupama tako da svaki sudionik prikazuje jedan trenutak prema dogovorenom redoslijedu. Ovim zadatkom, učenici će uvježbati izdvajanje glavnih dijelova radnje pa je u isti dobro uključiti radnju iz pročitanih književnih djela (dan kada je stvoren Pinokio). Također, proširivanjem okvira zadatka, učenici mogu istim principom dočarati dijelove fabule zadanih djela.

PRIDJEV + IMENICA

Sudionici su podijeljeni u grupe od tri člana. Poželjno je vježbu izvesti unutar zasebnih video razgovora, ali zbog nadzora rada, moguće je i po principu grupa po grupa pred publikom. U prostor za tekstualnu komunikaciju, jedan član grupe upisuje opisni pridjev, a drugi imenuje neko biće, to čine istovremeno na znak trećeg člana grupe. Treći član treba kratko prikazati kako bi to biće izgledalo. Zadatci unutar grupe se izmjenjuju dok svatko ne dobije barem četiri sintagme. Na primjer: „Tužna sova/Pospani doktor/Veliki miš“.

PRIČA OD ZADANIH RIJEČI

Voditelj svakoj skupini zadaje neku rečenicu ili tri nasumično odabrane riječi. Te tri riječi mogu na voditeljev znak istovremeno upisati svi članovi grupe ili se pri provođenju aktivnosti može koristiti program Generator riječi²⁹ (na engleskom jeziku). Prema zadanoj rečenici ili riječima, grupe u zasebnim razgovorima trebaju dogovoriti priču sa zadanim elementima koju će uprizoriti pred ostatkom skupine ili snimkom.

²⁹ Izvor: <https://randomwordgenerator.com/> .

SPAJANJE PRIČA

Nakon razgovora s cijelom skupinom o najdražim im bajkama ili lektirnim djelima, dijele se u skupine tako da je u svakoj onoliko članova koliko je priča bilo izdvojeno. Zadatak svake grupe je osmisliti priču koja spaja odabrane priče na način koji god odaberu, spajanjem mjesta radnje, vremena, likova, radnje i slično. Tu priču mogu i uprizoriti tako da svatko predstavlja elemente iz jedne od priča.

Provedeni primjer: Spajanjem priča o Crvenkapici, Pepeljugi i Tri praščića, učenici su osmislili priču u kojoj su vuk i vučica brat i sestra te su još kao vučići u šumi upoznali malenu Pepeljugu. Učenici su radnju podijelili u tri dijela. Prvi je dio uključivao susret likova u djetinjstvu koji je krenuo igrom, a završio svađom zbog nepoštivanja pravila igre Skrivača. U drugom je dijelu Pepeljuga tužno hodala šumom berući gljive i srela hvalisave vukove. Vučica je govorila kako je uspjela prevariti malenu Crvenkapicu, a vuk kako je otpuhao dvije kuće te su se stali rugati tužnoj Pepeljugi koja ih je upozorila kako nije dobro biti zao. Pri trećem susretu, vukovi izranjavani bježe šumom i sretnu Pepeljugu koja ih pozove u svoj dvorac.

4. PRIMJER DRAMSKOG RADA NA DALJINU

„... ali nas je pogoršanje epidemiološke situacije prebacilo s dasaka koje život znače na kablove koji život znače i preusmjerilo fokus na istraživanje drugih dramskih žanrova“ (Gradsko kazalište Jastrebarsko, 2020).

Gradsko kazalište Jastrebarsko u svojoj pedesetogodišnjoj tradiciji djelovanja kao amatersko kazalište, izuzetnu pažnju poklanja djeci osnovnoškolskog uzrasta provodeći program Male škole glume. Riječ je o programu dramskih radionica za djecu koji je pokrenut 2006. godine te koncipiran kao ljetni i zimski ciklus kako bi bio u skladu s rasporedom održavanja nastave unutar školske godine. Cilj tog programa je različitim dramskim aktivnostima te suradničkim radom polaznika i voditelja, utjecati na razvoj sposobnosti dramatiziranja djece pritom ostvarujući učinke dramskog odgoja. Uz rad na osobnom razvoju polaznika, godišnji plan rada uključuje i postavljanje barem jedne predstave za javnost.

Mala škola glume je obnovljena u kazališnoj sezoni 2019./2020. te je u prosincu prošle godine premijerno izvedena predstava „Gdje je nestao Božić?“. Zadnjeg rujanskog tjedna 2020. godine, dvanaestero osnovnoškolaca različitih uzrasta se pridružilo radionicama pod vodstvom dramskih pedagoginja Mie Matasić i Sanje Mataga kojima u radu pomažu višegodišnje članice Gradskog kazališta Jastrebarsko, Klara Blažek, Elizabeta Nemec i Lucija Severinac (Gradsko kazalište Jastrebarsko, 2020). Na početku tog ciklusa, rad se odvijao uživo u prostorijama kazališta uz provođenje epidemioloških mjera (mjerenje temperature na ulazu, dezinfekcija ruku i nošenje zaštitnih maska). Iako smo svi bili na fizički istome mjestu i poštivali pravilo izbjegavanja tjelesnih kontakata, već smo se tada osjećali odvojeno. Naime, prilikom dramskog izražavanja, ali i u svakodnevnom obliku usmene komunikacije, ekspresija lica ima značajnu ulogu koja je tada bila zaklonjena maskom. Auditivne vrednote govorenog jezika su postale prigušene, a vizualne, mimike i geste, svedene samo na pokrete tijela. Usmjeravanje pažnje na govornika je postao jedan od problema u radu. Koncentrirati se na nečije upute kada ne vide da ta osoba govori, djeci je bilo dosta zahtjevno, ali nakon nekog smo se vremena navikli i uspostavili pravila usklađena s uvjetima rada. Tako smo, u prvom tjednu rada, procesnom dramom uselili u imaginarnu zgradu „Mudri smotanci“. Cilj te aktivnosti bio je na samom početku donijeti pravila i uvesti polaznike u uloge stanara koje, pri svakom susretu dočeka novi izazov. Nakon što smo odradili prvi sastanak stanara, napravili plan zgrade i osmislili svoj ritual, krenula su stizati pisma sa zadacima u kojima trebaju sudjelovati svi stanari. Prilikom provođenja polaznika kroz razne dramske tehnike, posebno

su uživali na pješčanoj plaži tijekom vođene mašte, ali i u stvaranju stroja odnosno vremeplova kojim su kasnije otišli u srednji vijek i suočili se s ondašnjim problemima kao što su lov na vještice i borba protiv nepravde zloćudne im kraljice. Improvizacijske tehnike su privukle najviše pažnje i želje za radom. Naši su sustanari uživali i u različitim dramskim igrama, no Crna kraljica im se najviše svidjela. Bližio se Božić pa su dobili dva zadatka: pripremiti predstavu i napisati božićne čestitke. Žustro smo krenuli raditi na predstavi kako bi već u prosincu bila prikazana na pozornici Doma kulture u Jastrebarskom, a čestitke smo izradili i prezentirali jedni drugima. Tada je uslijedilo pogoršanje epidemiološke situacije i preusmjerilo naš rad na „kablove koji život znače“ odnosno alternativne načine.

Aktualnost vijesti i zdravstvena situacija u našem gradu, potakle su nas da i prije zabrane rada uživo razmatramo alternativne načine provedbe programa studijskog dramskog rada. Odučile smo da će Mala škola glume uspjeti realizirati proces rada na daljinu i s radom nastaviti preko Zoom platforme te se posvetiti izražajnosti u govoru, aktivnom i analitičkom slušanju te dramatizaciji proznog teksta. Polaznicima i njihovim roditeljima smo obznanile plan rada koji su sa značajnim interesom prihvatili. Budući da su nam se otvorile mogućnosti za upoznavanje novih dramskih formi, pažnju smo usmjerile radiodrami koja bi nam u „normalnim“ okolnostima promakla. Što je točno radiodrama i zašto je važno da nije ostala zanemarena?

4.1. Radiodrama

„S obzirom na to da bi nam radiodrama zbog njezine čiste akustičnosti i izostanka vizualne komponente najvjerojatnije promakla u normalnim okolnostima, sagledajmo cijelu ovu ružnu situaciju koja nas je zadesila barem na čas kroz ružičaste naočale jer nam je omogućila da pomaknemo granice i okušamo se u nečem novom“ (Gradsko kazalište Jastrebarsko, 2020).

U leksikonu radija i televizije³⁰ stoji da je radiodrama „najsloženiji umjetnički izraz medija, koji medijske granice nadoknađuje posebnostima razvoja tehnike (mikrofoni, magnetofoni, vrsnoća snimke) te stvara radijski supstrat zbilje koji se bitno razlikuje od kazališta ili filma.“ Za razliku od trodimenzionalnog kazališta i dvodimenzionalnosti filma, radiodrama se odlikuje „neprostornošću“, a ponaša se kao akustički objekt koji ispunjava prostor. Tralić (2021) u sintaksu radiodrame ubraja pripovijedanje zvukom, prostor zvuka i točku slušanja te dramsko vrijeme i vrijeme zvuka, a krunom te kreacije naziva proces

³⁰ Izvor: <https://obljetnica.hrt.hr/leksikon/r/radiodrama/>.

montaže. Kao što glazbenici notama zapisuju zvuk skladbe, dramski pisci sa sposobnostima akustičke imaginacije - pišu zvuk radiodrame. Zvuk u radiodrami većina poistovjećuje sa snimkom govorenog izraza. No lingvistička struktura radio drame nije njezino primarno obilježje već se ono nadopunjuje akustičkim izrazom jednake zastupljenosti.

Iskustvo upotrebe glasa u kazalištu, glumac mora prilagoditi tehničkim mogućnostima mikrofona. Da bi to postigao, treba dobro analizirati značajke vlastitog glasa na snimci koji, kao što je svima dobro poznato, ne zvuči kako ga govornik čuje. Nelagodu u slušanju svoga glasa na snimci, glumac treba pretvoriti u izazov kako bi usavršio izražajne mogućnosti glasa putem mikrofona te da istraži svoje „druge glasove“ (Tralić, 2021). Pritom je mikrofoni moguće poistovjetiti s glazbenim instrumentom koji vjerno bilježi artikulirani tekst i razne neverbalne znakove, i čija svrha nije puko stvaranje zvuka već akustičkog bogatstva ispunjenog bojama zvuka i profinjenošću.

Jednaku vrijednost unutar radiodrame imaju glas (govor), glazba i zvučni efekti. Glazba je primarno usmjerena izazivanju emocija. Ona poput iluzije prati glas, oblikuje dramsko vrijeme, slušatelju daje informaciju o mjestu i vremenu radnje, stvara ritam radiodrame ili neovisno pokreće osjećaje slušatelja. Uz tehniku dočaravanja atmosfere glazbom, ona služi i pri oblikovanju kontinuiteta priče, ali može stajati i kao izdvojeni song (Tralić, 2021). Dramska priča objedinjava se i zvučnim efektima. Iako bi upravo oni trebali biti akustična preslika izvora, zapravo su apstraktni u prikazu te, dodaje autor, lako mogu zavarati slušatelja predstavljajući se kao nešto drugo. Upravo zato, tom naizgled gotovom zvuku, treba pomno pristupiti tijekom procesa odabira i stvaranja. I tišina je zvuk odnosno nezvuk. Njome se ističe značenje ostalih zvukova ili usporava pripovjedni tok tvoreći aktivnu tišinu.

Nakon odabira radiodrame kao projekta koji ćemo nastojati realizirati, razmatrali smo postoje li interesne skupine među slušateljima Radio Jaske, iz čega je zaključeno kako će zanimanje slušatelja biti uglavnom potaknuto pojavom novog formata jer akustička dramaturgija već desetak godina ne nosi teret popularnosti. Zato se u posljednjih godinu dana okušava na alternativnim platformama točnije, pod okriljem „podcasta“. Njihova popularnost svakodnevno raste, što je dobra vijest za budućnost akustičko-dramskih izražajnih oblika. Iako su „podcasti“ više usmjereni na razmjenu sadržaja s ciljanim skupinama u obliku intervjua, njihova prepoznatljivost podiže razinu potreba slušatelja za kvalitetnim pripovijednim audio sadržajem. Radiodrama bi tako mogla vratiti status dramskog fenomena,

ali samo ako se uspije istaknuti u moru nepreglednih sadržaja. Zato treba krenuti s informiranjem djece i mladih koji tek sječu životna iskustva, a njihovim uključivanjem u proces stvaranja radiodrame širi se brojnost slušatelja, prvo roditelja i ostatka rodbine pa prijatelja, poznanika i tako sve dalje i dalje. „Ljudi, naime, vole da im se pripovijeda. Vole osjetiti neobjašnjiva unutrašnja uzbuđenja uzrokovana imaginarnim dramskim napetostima. A vole i slušati“ (Tralić, 2021, str. 266)

4.1.1. Motivacija i uvod u formu radiodrame

Prvi susret polaznika Male škole glume preko aplikacije Zoom, obilježen je rješavanjem tehničkih poteškoća, usvajanjem načina korištenja aplikacije i pitanjem: „Kako ćemo sad napraviti predstavu?“ Rečeno im je kako ćemo predstavu dovršiti dogodne te da smo sada dobili jedinstvenu priliku učiniti nešto novo. Što bi to novo moglo biti, razmišljali su neko vrijeme, ali ništa od toga što im je palo na pamet im se nije svidjelo. Tada smo ih vođenim razgovorom usmjeravale prema formi radiodrame. Prva pitanja bila su usmjerena starijim polaznicima koji su trebali navesti vrste medija prema načinu na koji primamo poruku. Već su tada neki shvatili kako je u pitanju radijski projekt pa smo ih pitale slušaju li radio te što točno vole slušati na njemu. Prema odgovorima je bilo jasno kako radio i nije omiljen medij među djecom i mladima, ali da bi rado nešto snimili za lokalnu radiopostaju.

Na pitanje: „Što je radiodrama?“ dobrovoljci su trebali dati odgovor prema vlastitoj ideji, ali sa stavom sigurnosti u točnost rečenog. Radiodrama je tako označavala svađu među zaposlenicima radiopostaje zbog koje je posao obustavljen na neko vrijeme pa tužnu priču koja se pušta na radiju s tužnom glazbom u pozadini, ali i predstavu koja se igra u prostoru radijskog studija. Nakon što smo iznijeli točno značenje pojma radiodrama, učenici su iznosili svoja predviđanja o projektu koji slijedi. Uz to, nitko od polaznika Male škole glume dotad nije čuo za radiodramu niti ikada poslušao koju. Ne možemo reći je li njihovo uzbuđenje bilo rezultat plana rada ili činjenice da će ipak nešto moći pripremiti za nadolazeće blagdane.

4.1.2 Analiza sastavnica radiodrame

Rad na daljinu omogućio nam je da preko jednog računala reproduciramo zvuk tako da svi sudionici istovremeno mogu slušati radiodramu. Za prvi susret s njom, prema dobi i interesima polaznika, odabrale smo isječak iz djela *Hrabrica*, izvorno u autorstvu Željke Horvat Vukelja. Za vrijeme slušanja, svatko je mogao odabrati hoće li ugasiti kameru ili ne te kako i gdje će se smjestiti u udoban položaj, pogodan za koncentrirano slušanje. Mikrofonu su

bili u potpunosti isključeni, čak i 10 sekundi nakon završetka reprodukcije da bismo učenicima omogućili kratak psihološki i emocionalni odmak od djela te kako bi oblikovali svoj doživljaj.

Zatim smo vođenim razgovorom provjeravale emocionalni doživljaj djela, ali i razumijevanja auditivno primljenog sadržaja. U skladu s metodičkim načelima, stvoreno je ozračje poticajno za govorno stvaralaštvo čime je učenicima omogućeno izražavanje subjektivnog dojma o radiodrami kao obliku, ali i o poslušanom djelu. Neka od postavljenih pitanja su: Je li radiodrama ono što ste zamislili? Je li vam se svidjela radiodrama *Hrabrica*? Postoji li nešto što vam se nije svidjelo? Je li vas nešto iznenadilo? Odgovori su većinom bili pozitivnog konteksta te im se *Hrabrica* generalno svidjela, ali ih je iznenadilo što radiodrama nije samo čitanje teksta po ulogama nego sadrži i brojne druge zvukove. „Kad sam zažmirila, sve sam vidjela i čula kao da gledam film. Baš k'o da su mi zavezali povez preko očiju i stavili me temo među njih“, rekla je mlada glumica.

Interpretacija djela provedena je kroz nastavno-dijalošku i višesmjernu komunikaciju, također kako bi učenici, u skladu s poštivanjem pravila komunikacije putem Zoom-a, bili usmjereni na jezične djelatnosti govorenja i slušanja. Drago mi je što su naši polaznici uočili izvrsnost glume, bogatstvo zvuka i glazbenu atraktivnost, ali i radiodramu doživjeli umjetničkim izričajem visokog radijskog standarda. Na pitanje: „Na koje se načine zvukom u radiodrami stvaraju slike u našoj svijesti i koje su posebne mogućnosti radiodrame?“ tražile smo konkretne primjere zvukova iz poslušanog djela. Nabranje primjera trajalo je duže od očekivanog, točnije, učenici su navodili detaljne primjere i konstantno se nadovezivali jedni na druge. Vjerujem da bi u tom trenutku, svakom dramskom pedagogu, učitelji ili nastavniku bilo jako drago što nije odustao od rada na daljinu, kao što je bilo i meni.

4.1.3. Uvježbavanje tehnika za stvaranje radiodrame

Nakon što smo spoznali važnost zvuka u radiodrami, krenuli smo isprobavati njegove mogućnosti. Voditeljica je svakom glumcu porukom preko Zoom-a poslala naziv situacije koju treba ozvučiti. Redoslijed izvođenja vježbe bio je nasumičan, prema spremnosti sudionika. Svi su ugasili mikrofone, osim izvođača koji je isključio i korištenje kamere kako bi fokus bio na zvuku. Slušatelji su morali pogoditi o čemu je riječ, a zadane situacije su bile: gužva u prometu, nogometna utakmica, kraj školskog sata, rock koncert, čekanje autobusa koji kasni, požar, pas koji je ugledao mačku, obiteljski ručak, na blagajni u trgovini, početak filma u kinu, pospremanje sobe. Pri stvaranju zvučne slike, nije bilo dopušteno koristiti

audiozapise kao glavni motiv već samo kao dodatak. Učenici su imali zanimljive ideje i kreativno pristupili zadatku te ga izrazito uspješno izvršili.

Pri prikazivanju sličnih situacija na sceni, sudionici su pažnju usmjeravali na jedan ili dva ključna motiva koja bi dočarali zvukom i pokretom, ali ne toliko na ostale značajne sastavnice. U analizi vježbe i sami su zaključili da ne smiju proizvesti samo jedan zvuk jer on može označavati bilo što, već da moraju dobro razmisliti o svemu što bi mogli u zadanoj situaciji čuti kako bi zvučna slika bila potpunija i jasnija. Izvedbe su tako bile bogate zvukovima i idejama stvaranja zvučnih efekata zbog kojih su neki polaznici morali odlaziti do kuhinje po instrumente. Najdetaljniji opis zvukom imala je situacija na blagajni u trgovini. Mlada se glumica nije smjestila samo u jedan lik i dodala mu pozadinske zvukove, već smo čuli i stavljanje artikala na blagajničku traku, dijete koje je stiglo s majkom u nabavku, pozadinsku glazbu, skeniranje, otvaranje blagajne i prodavačicu koja je završila rečenicom: „Skupljate li sličice za Zdravoljupce?“

Usljedile su govorne vježbe koje su izvedene po istom principu slanja zadataka zasebno svakom sudioniku. U ovoj su vježbi istu rečenicu izgovarali u skladu s opisom emotivnog stanja, primjerice rečenicu: „Ponekad je sretnem u školi“ su trebali izgovoriti: kao da je riječ o osobi koju ne vole pa ih to ljuti, sretno jer je riječ o simpatiji, tužno jer više nisu u tako dobrom odnosu kao prije. Nakon što su izveli zadatak, svatko je trebao obrazložiti na što je morao obratiti pozornost i odabrao osobu koja će pokušati ponoviti isti zadatak. „Moraš se baš uživjeti u to da bi zvučalo dobro“, bio je jedan od zaključaka.

Osmisliti zvučni efekt i pronaći najbolji izvor zvuka bio je novi zadatak. Dramsku tehniku koju smo pritom koristili nazvala bih Kućni instrumenti zato što je svatko trebao pronaći neki predmet (ili više njih) kojim može proizvesti neki karakterističan zvuk. Svoj su instrument sudionici prezentirali ostatku u skladu s dramskim izrazom. Tako su „Žliptičice“ instrument koji se sastoji od dvije čajne žlice koje trljanjem jedne o drugu oponašaju cvrkut ptica, a „Propuh-priča“ je knjiga koja „zbog posebno prozračnih listova“ proizvodi zvuk vjetra.

„Gdje sam?“ je dramska tehnika u kojoj su izvođači također imali isključene kamere i tražili slušatelje da pokušaju pogoditi gdje su se smjestili, daleko, blizu, iznad ili ispod računala. Time su uočili mogućnost stvaranja dubinske perspektive zvukom. Zbog vremenskog ograničenja, morali smo krenuti s pripremama za radiodramu tijekom kojih smo također bili usmjereni na razvijanje govornih vrednota i otkrivanje novih tehnika. Zbog čestih

poteškoća s internetskom vezom jedna je sudionica odlučila odustati, ali nam se ipak priključila u konačnoj realizaciji projekta.

4.1.4. Rad na tekstu

Prema odabiru glavne voditeljice Sanje Matage, polazni tekst bila je priča Ljiljane Jelaske naziva *Zaljubljeni sob* koja se svima svidjela pri prvom čitanju. Dramatizaciju teksta smo odlučile prepustiti učenicima upravo zbog odličnih uvjeta za takvo što. Tekst je bio prikazan svima dijeljenjem zaslona te smo tijekom čitanja izdvajali govorene dijelove teksta i pisali didaskalije. S vremenom smo donosili i mnoge druge preinake u tekstu i podijeli uloga, ali je taj dio uspostavljen u roku od tri radionice. Konačna podjela uloga donesena je tek tjedan dana prije snimanja kako bismo konačno utvrdili tko u narednom tjednu može pristupiti radu uživo odnosno kome nije donesena mjera samoizolacije. Takvo što nije bio problem jer smo uvijek bavali čitanje i drugih uloga. Da to čitanje ne postane suhoparno i rad na tekstu postane kvalitetniji, uloge smo glumili. Uvježbavanje teksta time je nastavljeno u obliku razgovora likova preko Zoom aplikacije što se uspješno odrazilo na njihovu vokalnu interpretaciju teksta. Promatranje djece koja uvjerljivo glume razgovor Djeda Božićnjaka i njegovih pomoćnika, na prvi pogled djeluje kao odlična prilagodba na novi način rada, ali onda dolazi spoznaja kako nije riječ o prilagodbi već samo o postojanju opcije za ostvarivanje postojećeg.

Uz dramski tekst uvježbavan je i tekst pjesme inkorporirane u radio dramu te tekstovi čestitaka koje su polaznici izradili za vrijeme rada uživo. Tijekom rada na tekstu, učenici su davali prijedloge o zvučnim efektima te su svoje ideje demonstrirali ostatku. Tako su zvuk trljanja nosom o prozor proizvodili pomoću balona, a korištenje baterijske svjetiljke dočarano je klikom kemijske olovke. Uz efekte, razmatrali su i ideje glazbenih podloga oko čega se nisu mogli posve usuglasiti pa je jednoglasno prihvaćena ideja stvaranja autorske glazbe. Tekst pjesme, nastao je nakon slobodnog razgovora o Božiću i tome kako se tko osjeća zbog provođenja blagdana s ograničenjem kretanja, te je proslijeđen svim sudionicima radionice, zajedno s instrumentalnom podlogom kako bi svi mogli samostalno uvježbavati pjesmu. Potrebno je dodati da tehnologija komunikacije videopozivom u kojem grupa ljudi može istovremeno pjevati ili čak govoriti i kretati se, ne postoji. Razlog tome je prvenstveno različitost kvalitete i brzine internetskih veza te računalnih posrednika sudionika. Iako su zbog toga bili u svojevrsnoj panici i s tremom, svima je bilo jasno kako jedva čekamo snimanje.

4.1.5. Snimanje i montaža

Do vremena snimanja radiodrame, epidemiološka se situacija smirila što nam je otvorilo mogućnost poluprofesionalnih uvjeta rada. U skladu s epidemiološkim mjerama i školskim rasporedom polaznika, dogovorili smo raspored snimanja prema kojem je svatko dolazio, u razmacima od sat vremena, samostalno snimiti svoje dijelove teksta. Snimanje se odvijalo u tonskom studiju pa su mali glumci bili smješteni u prostoriju s mikrofonom, a upute su dobivali od tehničara i voditeljica iz drugog dijela prostorije. Pomoćne su se voditeljice također izmjenjivale prema dogovoru. Snimanje glazbenog dijela radiodrame se izvodilo na isti način, ali par dana kasnije. To je bila prilika voditeljicama da preslušaju treba li što ponovno snimiti ili promijeniti. Cijeli proces snimanja, glumcima je bio uzbudljiv, ali i stresan jer se većina nikada nije našla u sličnoj situaciji. Osobito su bili nervozni tijekom snimanja pjesme što je bilo i očekivano jer su pritom trebali samostalno pjevati pred vrlo malom, ali njima značajnom publikom, i paziti na instrumentalnu podlogu. No, imali smo dovoljno vremena sve to uvježbati i pripremiti se izvedbeno i psihički na takvo što. Bez preuveličavanja, zaključak voditeljica je bio da su naši kazalištarci odradili odličan posao i to s profesionalnim stavom.

Dramski tekst sniman je odvojeno od pjesme koja je montirana u cjelinu, a onda raspoređena prema planu i uklopljena u zadane dijelove radiodrame. A čestitke? Tekstovi čestitaka su snimljeni individualno, preko mobilnih telefona, te montirani u cjeloviti audiozapis. Tako su i ona djeca koja se nisu mogla redovito uključivati u radionice preko Zoom-a ili doći na snimanje, postala dijelom Zaljubljenog soba. Slijedeći detaljne upute voditeljica, tehničari su odradili odličan posao u montaži radiodrame i u dogovorenom roku.

4.2. Rezultat rada

“Mladi i djeca lakše vjeruju da je čarolija moguća. Svima vama želimo da i vi u to što prije počnete vjerovati! Zarazite se kazalištem i premijerno poslušajte Zaljubljenog soba u programu Radio Jaske i to na Badnjak, 24. prosinca 2020” (Radio Jaska, 2020, para. 4).

Radio drama Zaljubljeni sob, premijerno je emitirana 24. prosinca 2020. na lokalnoj radiopostaji. Kako bi ista bila dostupna što široj publici, ali i bez terminskih ograničenja, objavljena je na mrežnoj stranici Radio Jaske te Facebook profilu Gradskog kazališta

Jastrebarsko³¹. Ne samo da je novi format potaknuo interes slušatelja već je i sama radiodrama stekla brojne simpatije publike pa je emitirana i 26. prosinca. U prosincu, projekt Mala škola glume dobiva povelju Naj-akcije u 2020. godini prema izboru Središnjeg koordinacijskog odbora akcije Gradovi i Općine – prijatelji djece (Gradsko kazalište Jastrebarsko, 2020). Polaznici su izrazito ponosni na svoj rad, ali i oduševljeni činjenicom što rezultat svog truda i zalaganja mogu jednim klikom poslati rodbini i prijateljima te ga poslušati kad god poželeva. Osim što su naučili što je radiodrama i kako ona nastaje, usvojili su važnost i značenje govornih vrednota pri usmenom izražavanju. Ono što smo svi zajedno učili i naučili, polaznici i voditeljice, su razne mogućnosti Zoom aplikacije i rada preko računala, a ono što svi trebaju znati jest da se i u otegotnim okolnostima mogu provesti aktivnosti dramskog odgoja. Štoviše, one su nas pri svakom susretu vraćale u kreativni svijet, donosile nam radost rada s drugim ljudima i usmjeravale naše misli prema pozitivnim sferama života. Nestale su sumnje u mogućnosti rada na daljinu te je otvoren potral u novu kazališnu dimenziju.

Radio dramu je moguće poslušati klikom na poveznicu: <https://soundcloud.com/user-458921523/zaljubljeni-sob-gkj-2020>.

³¹ Izvori: <https://web.facebook.com/gkj.jaska/photos/a.972059636160731/4058480150851982> ; <https://www.mixcloud.com/radiojaska/zaljubljeni-sob-mala-%C5%A1kola-glume-24-12-2020/>.

5. ZAKLJUČAK

Dramski odgoj, po svojoj definiciji, ne isključuje virtualne oblike rada niti je ostvarivanje učinaka dramskog odgoja strogo usmjereno radu uživo. Naravno, ne treba umanjivati značenje provedbe dramskih aktivnosti uživo, štoviše, to je potrebno naglasiti te ustrajati u unaprjeđivanju i integriranju dramskog odgoja u radu s djecom i mladima. Ulaskom u sferu provođenja nastave na daljinu, svim je sudionicima odgojno-obrazovnog procesa dana prilika da viđeno analiziraju i o tome polemiziraju, sve u svrhu unaprjeđenja novog načina rada. Istraživanjima je utvrđeno kako nema generalnih zamjerki prema nastavi na daljinu, ali da su se promjene u načinu života negativno odrazile na mentalno zdravlje učenika. Osvrtom na značajke dramskog odgoja, jednostavno je zaključiti kako razne nedostatke održavanja nastave u uvjetima fizičke odvojenosti sudionika, mogu ublažiti dramske aktivnosti. Sve što je za to potrebno su računalo, kamera (iako bi i mobilni telefon poslužio svrsi), vrijeme i dramski pedagog/inja ili učitelj/ica. U vremenu kada tehnologija mijenja običaje, održavanje nastave na daljinu može biti interaktivno i kvalitetno. Kako bi se održala kvaliteta rada, potrebno je ponoviti dosadašnja i uvesti nova, tehnološka pravila. Tu je i nova scena čije mogućnosti treba dobro istražiti, od dimenzija vidljivog prostora do brojnih kućnih rekvizita, scenografije, kostimografije, zvuka i rasvjete. Iako ne uključuju rad u istoj fizičkoj prostoriji, virtualnoj je učionici lako prilagoditi razne dramske metode i tehnike. Naravno, ništa ne može zamijeniti nastavu uživo, ali razvoj mašte, kreativnosti i komunikacijskih vještina, ne poznaje prostorne barijere. Na učiteljima i voditeljima dramskih radionica je da ulože vrijeme, trud i znanje te krenu u istraživanje mogućnosti novog načina rada. Ovaj je rad samo početak onoga što slijedi jer već sada postoje brojni primjeri izvanrednih dramskih postignuća u radu putem interneta, a s ponosom predstavljena radiodrama Male škole glume je jedan od njih. Ponovi li se premještaj s dasaka na kablove koji život znače, dramski odgoj ima iskustvenog znanja.

Iz svega navedenog, može se zaključiti da vrijedi narodna izreka:

„Sve se može, kad se hoće!“

6. LITERATURA

- Basilaia, G., Kvavadze, D. (2020). Transition to online education in schools during a SARS-CoV-2 Coronavirus (COVID-19) Pandemic in Georgia. *Pedagogical Research*, 5 (4), 1 - 9.
- Bastil, D. (2021). Prednosti i nedostaci učenja na daljinu. *Varaždinski učitelj - digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje*, 4 (5), 1 - 6.
- Berk, E. L. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Bognar, L., Matijević, M. (1993). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bojović, D. (2013). *Više od igre: Ispričaj mi priču. Dramske metode u radu s djecom*. Split: Harfa d.o.o.
- Bolčević Novak, V., Dvekar-Bešenić, G. (2021). Mentalno zdravlje učenika. *Varaždinski učitelj: digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje*, 4 (6), 533 - 543. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=371533
- Čagalj, Z. (2013). Predgovor. U: Bojović, D. *Više od igre: Ispričaj mi priču. Dramske metode u radu s djecom*. Split: Harfa d.o.o.
- Čubrić, M. (2021). Nastava na daljinu. *Hrvatski jezik : znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika*, 8 (1), 12 - 14. <https://hrcak.srce.hr/255292>
- Čubrilo, S., Krušić, V., Rimac Jurinović, M. (Ur.) (2017). *Odgoj za građanstvo, odgoj za život. Priručnik aktivnih metoda za građanski odgoj i obrazovanje s primjerima dobre prakse*. Zagreb: Školska knjiga - Hrvatski centar za dramski odgoj. http://www.hcdo.hr/wp-content/uploads/downloads/2017/03/P91557_Odgoj_za_građanstvo.pdf
- Čubrilo, V. (2008). Dramska skupina u osnovnoj školi. *Hrvatski časopis za teoriju i praksu nastave*, 6 (2), 267 - 272. <https://hrcak.srce.hr/41103>
- Ćurković, N., Krašić, S., Katavić, I. (2020). Stavovi učitelja i roditelja učenika osnovnih škola o nastavi na daljinu. *Odgojno-obrazovne teme*, 3 (5), 5 - 24.
- Dragović, S., Balić, D. (2013). Drama Pedagogy – a Way of Learning through Experience and by Doing An Example of Good Practice: Youth Theatre Studio of the Croatian National Theatre in Varaždin. *Croatian Journal of Education*, 15 (1), 191 - 209. <https://hrcak.srce.hr/100091>

- Fileš, G., Jelčić, D., Jurić Stanković, N., Lugomer, V., Motik, M., Pečaver, B., Rožman, K., Tuksar, M. (2008) *Zamisli, doživi, izrazi! Dramske metode u nastavi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatski centar za dramski odgoj; Pili-poslovi d.o.o.
- Fleming, M., Merrell, C., Tymms, P. (2004). The impact of drama on pupils' language, mathematics, and attitude in two primary schools. *RiDE: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 9 (2), 177 - 197.
- Gorjian, B., Moosavinia, S. R., Jabripour, A. (2010). Dramatic Performance in Teaching Drama in ELF Context. *TESL-EJ. The Electronic Journal for English as a Second Language*, 13 (4), 1 - 13. <https://eric.ed.gov/?id=EJ898206>
- Gradsko kazalište Jastrebarsko (2020) <https://www.gkj.hr/>.
- Gruić, I. (2002). *Prolaz u zamišljeni svijet - procesna drama ili drama u nastajanju: priručnik za odgajatelje, učitelje, nastavnike i sve one koji se bave dramskim radom s djecom i mladima*. Zagreb: Golden marketing.
- Gruić, I., Vignjević, J., Rimac Jurinović, M. (2018) Kazališna/dramska umjetnost u odgojno-obrazovnome procesu: prijedlog klasifikacije i pojmovnika. U: Ana Petravić i Ana Šenjug Golub (ur.) *Višejezičnost i višekulturalnost kao izazov u obrazovanju danas i sutra / Multilingualism and Multiculturalism as a Challenge in the Education of Today and Tomorrow, Zbornik radova 11. međunarodnoga balkanskog kongresa obrazovanja i znanosti Budućnost obrazovanja i obrazovanje za budućnost*, 119-128.
- Hishon, K. (2020). *Distance learning framing exercise*. <https://www.theatrefolk.com/blog/distance-learning-framing-exercise/>
- Hishon, K. (2020). *Encouraging active listening in the digital classroom*. <https://www.theatrefolk.com/blog/encouraging-active-listening-in-the-digital-classroom/>
- Hishon, K. (2020). *Helping drama students understand commitment*. <https://www.theatrefolk.com/blog/helping-drama-students-understand-commitment/>
- Jokić Begić, N., Hromatko, I., Jurin, T., Kamenov, Ž., Keresteš, G., Kuterovac Jagodić, G., Lauri Korajlija, A., Maslić Seršić, D., Mehulić, J., Mikac, U., Tadinac, M., Tomas, J., Sangster Jokić, C. (2020). *Kako smo? Život u Hrvatskoj u doba korone*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

- Kolb, D. (1984). *Iskustveno učenje: iskustvo kao izvor učenja i razvoja*. Prentice-Hall.
- Krušić, V. (1992.) Dramska nadarenost i njezino provjeravanje. *Umjetnost i dijete*, 5. Prvi dio članka preuzet s mrežne stranice Hrvatskoga centra za dramski odgoj: <http://www.hcdo.hr/knjiznica/strucni-clanci/prema-pojmu-dramske-nadarenosti/>.
- Krušić, V. (1997). Izjava o stanju dramskog odgoja i pedagogije u Hrvatskoj. *Dramski odgoj – Glasilo Hrvatskog centra za dramski odgoj*, 2, 2 – 3.
- Krušić, V. (2007) *O dramskom odgoju - osnovni pojmovi*. U: Lekić, K., Migliaccio-Čučak, N., Radetić-Ivetić, J., Stanić, D., Turkulin-Horvat, M., Vilić-Kolobarić, K. (2007). *Igram se, a učim! Dramski postupci u razrednoj nastavi*. Zagreb: Hrvatski centar za dramski odgoj: Pili-poslovi d.o.o., 13 - 15.
- Ladika, Z. (1970). *Dijete i scenska umjetnost: priručnik za dramski odgoj djece i omladine*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lekić, K., Migliaccio-Čučak, N., Radetić-Ivetić, J., Stanić, D., Turkulin-Horvat, M., Vilić-Kolobarić, K. (2007). *Igram se, a učim! Dramski postupci u razrednoj nastavi*. Zagreb: Hrvatski centar za dramski odgoj: Pili-poslovi d.o.o.
- Lugomer, V. (2001) Dramski odgoj u nastavi. *Školske novine*. Hrvatski centar za dramski odgoj.
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja, [MZO]. (2020). *Modeli i preporuke za rad u uvjetima povezanima s COVID-19*. Preuzeto 27. 7. 2021. s [https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Modeli%20i%20preporuke%20za%20provedbu%20nastave%20u%202020-2021%20\(29.8.2020\).pdf](https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Modeli%20i%20preporuke%20za%20provedbu%20nastave%20u%202020-2021%20(29.8.2020).pdf)
- Morgan, N., Saxton, J. (1987). *Teaching Drama. A mind of many wonders*. Avon: The Bath Press.
- Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu [UNESCO]. (2006). *Smjernice za umjetnički odgoj*. Preuzeto 27. 7. 2021. s http://www.hcdo.hr/wp-content/uploads/2009/09/Smjernice_UNESCO_o_umjetnickom_odgoju_06.pdf.
- Radio Jaska (2020). *Poslušajte radiodramu malih kazalištaraca „Zaljubljeni sob“*. <https://www.radio-jaska.hr/premijera-radiodrame-zaljubljeni-sob/>

- Rimac Jurinović, M. (2008). *Procesna drama u kurikulumu suvremene škole*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Rosandić, D. 1986. *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Runtić, B., Kavelj, N. (2020). Iskustva i mišljenja učenika viših razreda osnovne škole o nastavi na daljinu tijekom pandemije bolesti COVID-19. *Acta Iadertina*, 17 (2), 149 - 174.
- Scher, A., Verrall, C. (2005) *100+ ideja za dramu*. Zagreb: Hrvatski centar za dramski odgoj: Pili-poslovi d.o.o.
- Spolin, V. (1986). *Theater Games For The Classroom. A Teacher's Handbook*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Stanišić, E. (2015). Dramske metode u nastavi Hrvatskoga jezika. Hrvatski časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskoga jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture, 13 (2), 67 - 77. <https://hrcak.srce.hr/160872>
- Thakur, K., Kumar, N., Shama, N. (2020). Effect of the Pandemic and Lockdown on Mental Health of Children. *The Indian Journal of Pediatrics*, 87 (7), 552.
- Tralić, D. (2021). *Radio : Drama. Radio · Radio drama · Drama radija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Urbina-Garcia, A. (2020). *Young Children's Mental Health: Impact of Social Isolation During The COVID-19 Lockdown and Effective Strategies*. School of Education and Social Science, University of Hull.
- Vigato, T. (2011). *Metodički pristupi scenskoj kulturi*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Vizek Vidović, V., Rijavec, M., Vlahović-Štetić, V., Miljković, D. (2003). *Psihologija obrazovanja*. Zagreb: IEP.
- Vukojević, Z. (2016). *Dramski postupci u metodičkom oblikovanju nastave Hrvatskoga jezika u nižim razredima osnovne škole*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ward, W. (1930). *Creative Dramatics. For the Upper Grades and Junior High School*. New York: D. Appleton and Company.

IZJAVA O IZVORNOSTI DIPLOMSKOG RADA

Izjavljujem da je moj diplomski rad izvorni rezultat mog rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

(vlastoručni potpis studenta)